

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

ZEMZEM'İN TARİHÇESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUSTAFA OĞUZ

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. İSMAİL CERAN

BOLU, ARALIK-2022

KABUL VE ONAY SAYFASI

Mustafa OĞUZ tarafından hazırlanan “**Zemzem’in Tarihçesi**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir. 9/12/2022

Jüri Üyeleri

Danışman
Prof. Dr. İsmail CERAN
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

İmza

Üye
Prof. Dr. Cahid KARA
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Üye
Doç. Dr. Talip AYAR
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı
Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,

aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin **19/10/2022** tarihinde Turnitin adlı intihal tespit programından enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 19 olarak tespit edilmiştir.

.....

MUSTAFA OĞUZ

ÖZET

ZEMZEM’İN TARİHÇESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUSTAFA OĞUZ

BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

(TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. İSMAİL CERAN)

BOLU, ARALIK – 2022

XI+ 90

Bu araştırmamızda, zemzemin tarihçesi incelenecektir. Araştırmanın amacı akademik anlamda yeterli çalışmanın yapılmadığı düşünülen konuyu bilimsel bir bakış açısıyla ele almaktır.

Zemzemin ortaya çıkış süreci Kitâb-ı Mukaddes’in yanında İslâmî eserlerde de detaylıca anlatılmaktadır. Zemzem suyunun çıkmasıyla Mekke şehri yeniden hayat bulmuş ve bu su Allah’ın apaçık nişan ve delillerinden görülmüştür. Zemzemin bulunması, kaynağı, sürekli tertemiz akar halde olması âdeti bir mucize gibi kabul görmüştür. Cebrâil vasıtasıyla en mukaddes yerde Hz. İsmâil’in susuzluğunun giderilmesi için çıkarılmıştır. Zemzem suyu ve zemzemde bulunan faziletlerle ilgili birçok rivayet aktarıla gelmiştir. Onun diğer sulardan ayrı ve ayrıcalıklı özellikleri bulunduğu ifade edilmektedir. Zemzemin bereketli ve nitelikli bir su olduğu konusunda İslâm’ın ilk günlerinden bu yana genel bir kabul bulunmaktadır. Sahâbe’den ve Selef’ten gelen rivayetlerde âlimler, zemzem suyunun en hayırlı ve faziletli su olduğuna dair görüş birliğindedir. Çalışmamız zemzem kuyusunun nasıl ortaya çıktığı ve nasıl ortadan kaybolup sonrasında tekrar bulunduğu, İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet sonrasında zemzemin önemi kısaca zemzeminin tarihçesini içermektedir.

ANAHTAR KELİMELE: İslâm Tarihi, Mekke, Kâbe, Zemzem, Hz. İsmâil.

ABSTRACT

THE HISTORY OF ZAMZAM

MASTER’S THESIS

MUSTAFA OĞUZ

THE UNIVERSITY OF BOLU ABANT İZZET BAYSAL

GRADUATE EDUCATION INSTITUTE

DEPARTMENT OF ISLAMIC HISTORY AND ARTS

(THESIS ADVISOR: PROF. DR. İSMAİL CERAN)

BOLU, DECEMBER-2022

XI+ 90

In this research, the history of zamzam will be examined. The aim of the research is to deal with the subject, which is thought to have not been adequately studied, both individually and academically, from a scientific point of view.

The process of the emergence of zamzam is explained in detail in Islâmic works as well as in the Bible. With the emergence of Zamzam water, the city of Mecca came to life again, and this water was seen from the clear signs and proofs of Allah. The existence of the zamzam, its source, and the fact that it is in a constantly clean flowing state have been accepted as a miracle. In the most sacred place, It was taken out to quench Hz. Ismail's thirst. There are many narrations about zamzam water and its virtues. It is a unique and privileged water among all waters. Since the first days of Islam, there has been a general acceptance that zamzam is a fertile and qualified water. In the narrations from the Companions and Salaf, scholars are in agreement that Zamzam water is the most beneficial and virtuous water. Our study includes how the zamzam emerged, how it disappeared and then found again, the importance of zamzam before and after Islam, briefly the history of zamzam.

KEY WORDS: History of Islam, Mecca, Kaaba, Zamzam, Hz. Ismail.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	ii
ETİK BEYAN.....	vv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLO LİSTESİ.....	ix
FOTOĞRAF LİSTESİ.....	x
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ.....	xi
TEŞEKKÜR.....	xii
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Metodu.....	2
2. Zemzem’e Verilen İsimler.....	5
BİRİNCİ BÖLÜM.....	10
1. İSLÂMİYET ÖNCESİ ZEMZEMİN TARİHİ.....	10
1.1. Tarihi Rivayetlere Göre Zemzemin Keşfi.....	10
1.2. Cürhümlüler Dönemi.....	17
1.3. Abdülmuttalib’in Zemzemi Keşfi.....	22
İKİNCİ BÖLÜM.....	38
2. İSLÂMİYET SONRASI ZEMZEMİN TARİHİ.....	38
2.1. Hz. Peygamber Dönemi.....	38
2.1.1. Hadislerde ve İslâmi Kaynaklarda Zemzem.....	41
2.2. Raşid Halifeler Dönemi.....	46
2.3. Emeviler Dönemi.....	46
2.4. Abbasiler Dönemi.....	47
2.5. Osmanlılar Dönemi.....	48
2.5.1. Osmanlılarda Zemzem Görevlileri.....	53
2.5.2. Zemzem Hizmetleri İçin Kurulan Vakıf.....	54
2.5.3. Zemzem İle İlgili Âdetler	55
2.5.4. Zemzemin Muhafaza Edildiği Şişeler.....	58
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	65
3. ZEMZEM SUYU VE KUYUSU’NUN ÖZELLİKLERİ.....	65
3.1. Zemzem Kuyusu’nun Konumu.....	65
3.2. Zemzem Kuyusu’nun Şekli.....	65
3.3. Zemzem Suyu’nun Kaynağı.....	65
3.4. Zemzem Suyu’nun Seviyesi.....	67
3.5. Zemzemin Kimyasal Özellikleri.....	67
SONUÇ	75
KAYNAKLAR.....	80
ÖZ GEÇMİŞ.....	89
ORJİNALLİK RAPORU.....	90

TABLO LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1.1. Zemzemin En Bilinen İsimleri ve Anlamları.....	7
Tablo 3.1. Zemzem ve Diğer Suların Kimyasal Analizi.	71
Tablo 3.2. Zemzem Suyu'nun Tahlil Sonuçları.	73

RESİM LİSTESİ

Sayfa

Resim 1.1. Zemzemin ilk çıktığı kaynak.....	6
Resim 3.1. Osmanlı halifelerinin kuyu için yaptırdığı ilk mermer muhafaza.....	50
Resim 3.2. Kuyu üzerine I. Abülhamid'in yaptırdığı dış bina.....	53
Resim 3.3. Topkapı Sarayı Müzesi Avdancılar Koleksiyonu,	60
Resim 3.4. Zevrak olarak adlandırılan zemzem destisi.....	61
Resim 3.5. Osmanlı opalinden mamül zemzemlik.....	62
Resim 3.6. Mavi-beyaz zemzem şişeleri, 19. yüzyıl porselen.....	63

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.y.	: Basım yeri yok
çev.	: Çeviren
H.z.	: Hazreti
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
m.ö.	: Milâttan önce
m.s.	: Milâttan sonra
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: Tarihsiz
vs.	: Vesaire
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
TFA	: Türk Folklor Araştırmaları Dergisi

TEŞEKKÜR

Bu yüksek lisans tez çalışmasının tamamlanması için, benden hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen, tavsiyelerde bulunan, deneyimlerini aktaran danışman hocam Prof. Dr. İsmail CERAN hocama, aynı şekilde önemli katkılarından dolayı Prof. Dr. Cahid KARA, Doç. Dr. Talip AYAR ve Doç. Dr. Tahsin KOÇYİĞİT hocalarıma çok teşekkür ederim.

Bu tezin hazırlanmasında, çalışmam boyunca bana hep destek olan çalışma süresince tüm zorlukları beraber göğüsleyen eşim Nurgül OĞUZ'a ve hayatımın her döneminde bana destek veren değerli aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Mustafa OĞUZ

Bolu, 2022

GİRİŞ

Kur'an'ın belirttiğine göre su, bütün varlıklar içerisinde yaratılan ilk maddedir.¹ Canlı varlıkların hayatlarını ve soylarını devam ettirme sebeplerinin başında su gelmektedir. Su olmadan yaşamın devam ettirilmesi mümkün olmadığından dolayı, su hayattır demektedir. Kur'an-ı Kerim su manasına gelen mâ' lafzını ve bu anlama gelen başka lafızları da içerir. Bunun yanı sıra mecazen su manasına gelen kelimeleri de ihtiva eder. Kur'an'ı Kerim'de su ile alakalı meseller de mevcuttur. Su ile ilgili imtihan, şifa, helak ve sekinet hususlarında kıssalar görülmektedir. Âyetler, cennetteki mükâfatlardan birinin de su olduğunu bizlere aktarmaktadır. Cehennemdeki bazı cezalandırmaların su ile olacağı hususunda da âyetler vardır.² Hz. Âdem'in ve çocuklarının hayatları da su ile var olmuştur.³ Tüm canlıların hayatında suyun yaşamsal bir önemi vardır. Kur'an-ı Kerim'de hayatî değere sahip olan suyun gökten tertemiz indirildiği, bunun yanı sıra temizlikte ve ibadette önemli bir unsûr olduğu zikredilir. Bu bağlamda Allah (c.c.) tarafından Hâcer ve Hz. İsmâil'e lütfedilen zemzem de Mekke'deki hayat kaynağıdır. Zemzem suyuna, Hz. Peygamber (s.a.v) ve Müslümanlar büyük önem vermişlerdir.

Biz bu araştırmamızda yeraltı su kaynaklarından zemzem suyu ve zemzem kuyusunun ilk olarak nasıl ortaya çıktığı, zemzem adının nereden geldiği, geçmişten günümüze zemzemin önemi, İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet sonrası yöre halkının/yönetiminin zemzem suyuna verdikleri önemi, zemzem suyunun kimyasal özelliklerini, zemzem kuyusunun özelliklerini, zemzem suyunun kaynağını, İslâmiyet'te zemzem hakkındaki görüşleri aktarmaya çalışacağız. Bu konularda çalışmamızdan önce kapsamlı bir bilimsel çalışmanın yapılmamış olması, konuya olan ilgimizi artırmış ve bu hususta bizi çalışma yapmaya sevk etmiştir. Bu araştırmadaki amaç; zemzem suyu ve zemzem kuyusu ile ilgili birincil ve ikincil temel İslâm tarihi kaynaklarına ulaşarak zemzem suyu ve kuyusu hakkındaki en doğru görüşleri bir araya getirip değerlendirmektir. Zemzem suyu ve zemzem kuyusu ile ilgili birçok hurafe niteliğinde bilgi bulunmaktadır. Kutsal mekanlarda içilmek maksadıyla ve ziyaretçilerin mabede

¹ el-Enbiya, 21/30; en-Nur, 24/45; el-Furkan, 25/54.

² İbrâhim, 14/17.

³ en-Nahl, 16/4.

gelmesine yahut dinî sembollerini uygulamasına izin vermek amacıyla, yüzler, eller ve ayakları yıkamak gibi kendinden istifade edilen su kuyuları bulunmaktaydı. Bu su, ilah evinde bulunduğu için mukaddes bir su kabul edilir, bundan dolayı da kendisiyle teberrük edilir ve şifa için içilirdi. Arkeologlar mabetlerin haremünde yer altında olan pek çok havuz ve kuyuya rast gelmişlerdir. Zemzem kuyusu da câhiliyede var olan kuyulardan geriye kalan yegâne bir kuyu kabul edilmektedir.⁴

Bu araştırmayla birlikte zemzem ile ilgili bilinen yanlış düşünceleri tespit edip en doğru, en güvenilir bilgiler ön plana çıkarılmak istenmektedir. Zemzem çok eski bir geçmişe sahip olduğu için araştırmamızda birçok kaynaktan zemzemle ilgili temel görüşler ve düşünceler yer almaktadır.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde zemzemin isimleri ve zemzemin kökenine değinilmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümü İslâmiyet öncesi zemzem tarihine ayrılmıştır. Bu bölümde Hz. İbrâhim dönemi, Cürhümlüler dönemi ve Abdülmuttalib'in zemzem suyunun tarihi arka planına değinilecektir.

İkinci bölüm İslâmiyet sonrası zemzem tarihine ayrılmıştır. Hz. Peygamber dönemi, hadis-i şerifler, Emeviler dönemi, Abbasiler dönemi ve Osmanlılar dönemlerini incelendi. Raşid halifeler dönemi incelendi lakin aktarabileceğimiz bir husus bulamadık.

Üçüncü bölümde ise zemzem kuyusunun özelliklerine değindik. Zemzem suyunun seviyesi, konumu, şekli, kaynağı ve kimyasal özellikleri bu son bölümünde incelenmiştir.

1. Araştırmanın Konusu ve Metodu

Zemzem suyunun nasıl ortaya çıktığı, İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet sonrasında zemzemin önemi; kısaca zemzemin tarihçesi araştırmamızın ana teması olup bu hususları İslâm Tarihi ana kaynaklarını önceleyerek ele alacağız. Çalışma konusu belirlendikten sonra kütüphanelerden ulaşılabilen kaynaklar toplanmış, taranmış ve içeriklerine göre tasnifi yapılmıştır. Konuyla ilgili önemli bilgilerin belirli kaynaklarda bulunduğu gözlemlenmiştir. Zemzem ile ilgili yaptığımız araştırma, konunun çok eski ve tarihinin zengin olmasıyla birlikte

⁴ Ali Cevad, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, (y.y.: Dâru's-Sâkî, 2001), 11/418.

ulaşılabilen kaynaklarla sınırlı kalmaktadır. Bu sebeple konumuzla alakalı veriler birçok farklı kaynaktan toplanarak bir araya getirilmiştir.

Bu araştırma zemzemin tarihini öğrenme açısından önemli olduğu düşünölmektedir. Konuyla ilgili akademik çalışmaların az olduğu bilinmektedir. Zemzem suyu ve zemzem kuyusuyla ilgili en doğru ve toplu bilgilere araştırmamız kapsamında ulaşmaya gayret edeceğimiz için bilimsel açıdan araştırmanın önemli olduğu düşünölmektedir.

Araştırmamızda detaylı kaynak taraması yapılmıştır. Kaynaklarımız konunun kapsamı gereği Kur'an-ı Kerim, siyer-megâzî, hadis, biyografi, ricâl, lügat ve ansiklopedi türündeki eserlerden oluşacaktır. Çalışmamızda zemzemin ilk var oluşundan itibaren o dönem ve süreçlerle alakalı olarak kaleme alınmış bulunan yerli-yabancı erişebildiğimiz pek çok bilimsel çalışmadan ve bilimsel kaynaktan, klasik dönem eserlerinden ve günümüzde yapılmış bulunan farklı çalışmalardan da yararlanılmıştır. Bu kaynakların yanı sıra İslâm Tarihi açısından hadis eserleri de önemli bilgiler edindiğimiz kaynaklardandır. Bu bağlamda Kütüb-i Sitte ve diğer hadis eserlerimiz en fazla üzerinde durduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır.

Konu zemzem olduğunda, bulunan en eski kaynaklara bakmamız gerekmektedir. Biz de en eski dönem kaynaklarını tarayıp ilk kaynaklardan bilgileri aktarmaya çalıştık. Bu amacımıza ulaşmak için Abdürrazzâk'ın *Musannef* ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef* adlı eserleri hadis kitabı niteliğinde olduğundan bu kitaplardan yalnızca zemzemle alakalı olan; zemzemin tarihi ve zemzem içme adabı hakkındaki hadislerin aktarımında istifade ettik.

İlaveten yine İslâm Tarihinin ana kaynaklarından olan İbn İşhâk'ın, *Sîretu İbn İşhâk* ile İbn Hişâm'ın, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adlı eserlerinde; zemzemin tarihi, konumu, belirli bir süre kaybolmasının ardından bulunması gibi birçok tarihi bilgiye ulaşılp, bu bilgilerden önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Çalışmamızın ilk bölümü olan İslâm Öncesi Zemzemin Tarihi bölümünde en çok istifade edilen kaynak, Ezrakî'ye ait *Ahbâru Mekke*'dir. Bu eserden zemzemin temeli, Hâcer ve Hz İsmâil'e zemzemin bahşedilmesi, Cürhümlölere ait bilgiler, Abdölmuttalib'in rüyasında zemzemi görmesi, adak adaması ve Abdölmuttalib dönemine ait birçok bilgiye bu kaynaktan istifade edilmiştir. Ayrıca Fâkihî'nin *Ahbâru Mekke* adlı eseri de Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke*'si gibi

ayrıntılı olmasa da önemli yerlerde konuya açıklık getiren bilgiler vermesi açısından önemlidir. Yine Cürhümlüler ve Abdülmuttalib dönemine ait hadiseler bahsinde bilgi toplanırken bu kaynaktan da istifade edilmiştir.

Ebû Bekir el-Beyhakî'nin *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi's-şerî'a* eserinde; İslâmiyet öncesi zemzeme ait, Hâcer ve Abdülmuttalib dönemine ait bilgilere ulaşılmış ve bu bilgilerden önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Konuyla ilgili İbn Haldun'un *Mukaddime*, Belazuri'nin *Ensâbü'l-Eşrâf*, Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-buldân* ve Mes'ûdî'nin *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher fi't-tarih* gibi eserleri taranmış, fakat bu eserlerde çok fazla bilgi bulunamamış, yalnızca Hz. İbrâhim'e gelen emir, Abdülmuttalib'in adak adaması ve zemzemin ismi hakkında bu eserlerden istifade edilmiştir.

İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târih*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* gibi genel tarih kaynaklarından da faydalanılmış olmakla beraber, araştırılan konu hakkında bu kitaplardaki bilgilerin çok sınırlı olduğu gözlemlenmiştir. Bu yüzden bu kaynaklarda genel olarak tarihi bilgiler bulunduğu fark edilmiş çalışmamızla alakalı olan kısımlar için bu eserlerden de faydalanılmıştır.

Taberî'nin *Târihu't-Taberî* adlı eserinde İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet sonrası gerçekleşen hadiseler hakkında çalışmamıza kaynaklık edecek bilgilere ulaşılmış ve bu bilgilerden çalışmamızda istifade ettik. Ancak eserde zemzemle alakalı İslâmiyet öncesi bilgilere nazaran İslâmiyet sonrası bilgiler daha çok bulunmaktadır. Eserde Cürhümlüler'in Mekke'ye yerleşmesi ve özellikle Mekke'ye yerleşmelerinden sonra vuku bulan hadiselerden bahseden eser çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

Evliya Çelebi 17. yy.'da yaşamış bir müellif olmasına binaen *Seyahatnâme* eserinin günümüze ulaşan on cildi incelenmiş; birinci, ikinci ve dördüncü cildinde zemzeme ait bilgilere rastlanılmış bu bilgiler genel itibari ile zemzem içmenin adabı, zemzem çekme faaliyetlerinde görevlendirilen kişiler, zemzem suyu kapları ve zemzeme dair bazı adet haline gelmiş inanışlar hakkında bilgilerdir. Bu eser sayesinde Osmanlı döneminde zemzemle alakalı bilgilere ulaşılmıştır.

Zemzem ile ilgili yazılan kitaplardan ulaşabildiklerimiz şunlardır;

İbn-i Hacer, *Risale* adlı eserinde “Zemzem ne maksat ile içilirse onun içindir.” hadisini detaylıca incelemektedir.

Yahya Hamza Köşk, “*Zemzem taamu tu‘mun ve şifau sukmun*” adlı eserinde zemzemin faziletlerini, içme adabını, biyolojik ve kimyevi yönden araştırmalarını işlemektedir.

Zekai Şen, “*Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*” adlı eserinde zemzem suyunun faziletlerini, zemzem kaynaklarını ve suyun kalitesi konularını incelemektedir.

Son olarak konumuzla alakalı bu tarz bir araştırma yapılmasını önemli görmekle birlikte; hazırladığımız bu çalışmanın ne ilk çalışma olduğunu ne de son çalışma olacağını düşünmekteyiz.

2. Zemzem’e Verilen İsimler

Zemzem, Arapça kökenli bir sözcük olup “kısıp sedayla konuşma, titreme, yüksek olmayan ve müphem gök gürlemesi, titreşim olma” anlamları bulunmaktadır. Bununla beraber “ez-zemzemetü ve zemzeme”, “uzaktan belli olmayan ses, müphem ses, öteden mırıldanmak, dil ve dudakları oynatmadan genizden ses çıkarmak, at burnundan çıkan ses, özel ad ya da şahıslardan bir cemiyet” anlamının yanında “verimli, fazla, doyuran ile kökü bol su” anlamına geldiği de bilinmektedir. Zemzemin hışırtı çıkara çıkara fışkırmışından dolayı zemzemin çıkış sesi için, şarkı söyler gibi benzetiminde bulunulmuştur.⁵ Öbür yandan tatlı su ile tuzlu su arası bir kıvamda olduğu dönemde bu ismin verildiği bilinmektedir.⁶

Daha az kabul gören bir diğer rivayete göreyse Yunanca yahut Kıptice bir kelimedir ve “az az ak ve dur”⁷ anlamına gelmektedir. Yine zemzemin Farsça bir kelime⁸ olduğu “atlar su içiyorken çıkmakta olan ses” manasındaki “zemzeme”den türetildiği⁹ ifadesi de aktarılmaktadır. Lakin zemzem kelimesinin

⁵ Muhammed b. Mukrem b. Ali Cemaluddîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab-Muhammed es-Sadık el-Ubeydi, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 6/85.

⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 12/272.

⁷ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*, (Kostantiniye: Bahriye Matbaası, 1301/1884), 381; Özeydin, “Zemzem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1986), 13/ 519.

⁸ Keldani el-Asuri Eddi Şir, *Mu'cemü'l-elfazi'l-Farisiyyeti'l-muarrebe*, (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1980), 79.

⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî el-Hüzelî. *Mürüccü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher fi't-tarih*, (Kahire: Matbaatü'l-Behiyye, 1346), 1/242; Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1324/1906), 4/225.

Arapça kökenli bir sözcük olduğu görüşü diğer görüşlerden daha ağır basmaktadır.¹⁰

Resim 1.1. Zemzemin ilk çıktığı kaynak.

ez-Zemzeme ifadesi “bolluk, fazlalık ve birleşmek” anlamlarını içermektedir. Hâcer’in akan zemzemi akıp gitmesin diye toplayıp çukur şekline çevirmeye gayret etmesinden dolayı “zemzem” olarak adlandırılmıştır.¹¹ Kaynak taramalarında “zemzem” adının benzerlerinin bulunmadığı ve özel ad oluşu,¹² zemzemden gelen sese “zemzeme” dendiği, bunların yanında Cibrîl’den (a.s) gelen sesle su yudumlarken genizden çıkan sese de “zemzeme” denilmekte olduğu bilgileri aktarılmıştır.¹³

¹⁰ Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi, *Kâmus Tercümesi*, çev. Mütercim Asım Efendi, (İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1305), 4/329; Takıyyüddin el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1985), 1/405.

¹¹ Ebü'l-Kâsım Alemüddîn Kâsım b. Yusuf b. Muhammed et-Tüçibî es-Sebtî, *Müstefâdü'r-rihle ve'l-İğtirâb*, thk. Abdülhâfız Mansûr, (y.y.: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, ts.), 302-303; Muhammed, Abdülaziz Ahmed-Mecdî es-Seyyid İbrahim, *Mu'cizâtü's-şifâ bi mai zemzem*, (Mektebetü'l-Kurrâ, Kahire, ts), 13.

¹² Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmud Muhammed et-Tanâhî, (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1963), 2/313; “Zemzem”, *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*, (Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 1427/2006), 24/8

¹³ Mustafa, İbrahim, Ahmed Zeyyâd vd, *Mu'cemü'l-Vasît*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts), 1/400.

Bekri zemzem için; “zemzem, çokça suyun hareket etmesi, Cibril’in (a.s) pek çabukça ayağını yere vurup su fişkırtmasıdır.”¹⁴ tanımlaması yapmıştır. İbn İshak da “zemzem tatlı bir sudur ve hastalıklara şifâ vericidir.”¹⁵ demiştir.

Zemzemin en meşhur adı “zemzem” olup “dur dur” anlamında kullanılmaktadır.

Tablo 1.1. Zemzemin En Bilinen İsimleri ve Anlamları¹⁶

Şifa, nafia:	faydalı olan su.
Büşra:	müjdeleyen su.
Mürviye:	susuzluğu sonlandıran su.
Safiye:	tertemiz bulunan su.
Lâ tünzef:	tükenmek bilmeyen su.
Şubâe:	doyuran, doyurucu olan su.
Meymûne:	bereketli, hayırlı olan su.
Mu’zibe:	tatlı, güzel ve temiz olan su.
Bereket ve mübâreke:	çoğalan, fazlaca hayır bulunan ve rahmet sahibi su.
Berre:	su oranı çok ve fazlaca yararlı su.
Meknûne, tüktem ve mektûme:	saklanan su ve saklanmış olan su.
Hâfîret-ü Abdülmuttalib:	Abdülmuttalib’in suyu.
Rakdetü Cibril, vat’atü Cibril:	Cibril aleyhisselamın teması, Cibril aleyhisselamın darb etmesi, Cibril aleyhisselamın belirtmesi yahut eşmesiyle bulunan su.
Taamü’t tam:	içilmesiyle öğün yenilmiş gibi doyuran su ¹⁷
Tibe, tayyibe:	güzel, tatlı, berrak olan su.

¹⁴ Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman Bekri el-Mısıri, *Dürretü'l-mükellele fî fethi Mekketi'l-Müşerrefeti'l-mübareke*, (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1987), 11/700.

¹⁵ Muhammed b. İshak b. Yesâr, *Sîretü İbn İshâk*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978), 77.

¹⁶ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/390-393.

¹⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî, *Sübûlü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, thk. Mustafa Abdülvâhid (Kahire: el-Meclisü'l-Ala li's-Şuuni'l-İslamiyye, 1990), 1/214-224.

Şarabü'lebrâr:	güzel ve samimi insanların rızkı olan su, yardım ve iyilik gönüllüsü kulların zemzem rızkı için gayret göstermeleri ve fazlaca istedikleri su.
Bedda:	az az gelen su. ¹⁸
Sikâyetü'l-hâc:	hac edenlerin rızkı olan su.
Madnûne:	ihtiyatlanılan su, paylaşılamayan su, her kulun kendisinden istifade edemediği su, kıymetli olan su, kıymeti ölçülemeyen olan su.
Haremiyye:	Harem'in olan su, Harem-i şerif'te bulunması yahut Allah (c.c) nezdinde fazlaca kıymetli olan su.
Sâbık:	ilk sırada olan, rakipsiz olan, fazilet açısından farklı sulara kıyasla ilk tercih olan su.
Sukyatullahi İsmâil:	yüce Allah'ın (c.c) Hz. İsmâil'e bahşettiği içecek. ¹⁹
Seyyide:	kainatta var olan tüm suların en üstünü olan su, en kıymetli su.
Şabaatü'l-iyâl:	açların açlığını gideren su, susuzluğu yok eden su.
Şifâü sukmin:	pek çok derde derman olan şifalı su.
Zahire:	meydana çıkmış olan su, yararı apaçık ve göz önünde olan su.
Zabye:	suyu yahut yardımları toplamış olan kuyu.
Salime, afiye:	selâmetle, afiyetle içilen su.
İsmet, asime:	günahsız, açlığı yok eden su.
Avne, gıyâs:	yardımcı olan, destek veren, zemzem, Hz. İsmâil ve validesi Hâcer'in iyilik ile dualarını kabul sebebiyle gelen su.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, 1/117; 2/169; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 1/525; 2/44; 3/73.

¹⁹ Ebü'l-Münzir İbnü's-Saib Hişam b. Muhammed b. Saib, *Putlar Kitabı*, çev. Beyza Düşüngen, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 76.

Kâfiye:	gereksinimlere yeterli olan su, yeterli olan su.
Me'seretü'l-Abbas:	su dağıtma görevinin Hz. Abbas'ta olması.
Mücliyetü'l-bi'r":	zemzemin çok belirgin olması, bulunması.
Mücliyetü'l-basar":	gözle görüldüğünde gözde ışıltı meydana getiren su.
Muğziye:	insan bedenini dinç hale getiren besin değerlerini içermekte olan su, doyurucu su.
Mifdah:	gözden çıkarmak, esirgememek, karşılığında kurtulmalık sağlanan kıymeti yüksek su.
Mu'nise:	güzel, güzel anlaşılan, kendisi terk edilmeyen, bağlanan su. ²⁰

Günümüze kadar aktarılmış rivâyette de Abdülmuttalib'in bir gece gördüğünü rüyada kendine ithafen "zemzemi kaz!" buyrulmasından²¹ sebeple "zemzem" dendiği zikredilmektedir.

Zemzemin isimlerinden birinin de "La tünzefü vela tüzem" olduğu aktarılmıştır. Mânâ olarak çokça çekilmesine ve çıkarılmasına rağmen kaynağı azalmayan bitmeyen su anlamına gelmektedir.²²

Zemzem için yapılan bu isimlendirmelerden bazılarının Câhiliye döneminden gelme olduğunu, çoğunun ise rivayetlerdeki nitelemelerden alınma olduğunu gözlemlemekteyiz. Zemzem için yapılan adlandırmalar, zemzem suyu ve zemzem kuyusunun değişik nitelik ve farklı durumları göz önüne alınarak da yapılagelmiştir.

²⁰ Kapsamlı bilgi için bk. İbn Hişam el-Himyerî, Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, çev. Hasan Ege, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985), 1/96. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 22/274-275; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, 2/313; 3/104; Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*, (Kahire: Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, 1923-1955), 16/43-44; Tüçibî, *er-Rihle ve'l-İğtirâf*, 302- 303; Köşk, *Zemzem*, 31-32; Said Bektaş, *Zemzem Suyunun Tarihi ve Çıkış Serüveni*, çev. Hamza Tekin (İstanbul: Zafer Yayınları, 1998), 28-35.

²¹ İbn İshak, *Sîretü İbn İshâk*, 75; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/382.

²² Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Ahmed Süheylî, *er-Ravdü'l-unuf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbn Hişâm*, thk. Abdurrahman el-Vekil, (Kahire: Dârü'n-Nasr, 1390/1970), 1/172.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İSLÂMİYET ÖNCESİ ZEMZEM TARİHİ

1.1. Tarihi Rivayetlere Göre Zemzemin Keşfi

Zemzem suyu ve zemzem kuyusu ile alakalı mühim hadiselerin çoğu İslâm öncesi döneme dayanmaktadır. Yahudiler ve Hıristiyanlar Hz. İsmâil'in MÖ. 1910 yılında doğduğu hususunda hemfikirdirler.²³ Hz. İsmâil MÖ. 1910 yılında dünyaya gelip Mekke'ye gittiğine göre zemzemin ortaya çıkışı da aynı yıl içerisinde olmalıdır. Bu bilgiler ışığında zemzem suyu ve zemzem kuyusunun tarihinin günümüzden yaklaşık 4000 yıl öncesine kadar dayandığı tahmin edilmektedir.²⁴ Bu bilgiler ışığında ilk olarak Hz. İsmâil ile annesi Hâcer'in vatanlarından Mekke'ye göçleri zamanında çölün ortasında zemzem suyunu arama sahneleriyle zemzem suyunun ne şekilde bulunduğu ele alınacaktır.

Hâcer'in sergilediği çabasının bir sonucu zemzemin tarihçesi hakkında bilgi edinmek, beldenin tarihsel serüvenini daha güzel kavramamıza yarar sağlayacaktır. Nûh Tufanı'nın ardından hiçbir canlılık işareti bulunmayan Mekke; İbrâhim peygamberin eşi ve oğluyla beldeye gitmesi sonucunda farklı bir döneme başlayacaktır. Zemzem; toprağı verimsiz,²⁵ o kurak beldeye, Hz. İbrâhim peygamber, hanımı ve oğlu aracılığıyla Rabb'in armağanıdır. Hz. İbrâhim peygamberin bağlılığının, hanımı Hâcer'in sergilediği çabasının, oğlu İsmâil'in teslim oluşunun neticesi olarak Allah (c.c) bölgeye tükenmeyen bir su kaynağını, zemzemi verecektir.²⁶

Zemzem kuyusunun başlangıcının Yüce Allah'ın emriyle Cebrâil (a.s) vasıtasıyla Hz. Âdem'e bahşedildiği, Nuh tufanının ardından yok olduğu,

²³ Abdülkerim Özaydın, "Zemzem", 13/519-520.

²⁴ Yahya Hamza Köşk, *Zemzem Suyu ve Kuyusu*, çev. İbrahim Ural-M. Ali Sarı (İstanbul: Fey Vakfı, ts.), 17.

²⁵ "Rabbimiz! Ben evlatlarımın kimisini, sana ait olan kutsal evin yakınına, toprağında ekin yetişmez olan bir alana bıraktım. Ey Rabbim! Namaz ibadetini doğruca eda edebilmeleri amacıyla (bu şekilde yaptım). Sen ise kullarından bir bölümünün kalplerini aileme doğru yönelttir, ailemi rızıklarından faydalandır, beklenir ki hamd ederler." İbrâhim, 14/37.

²⁶ Rızkın kökeni olan zemzem kaynağı için Peygamberimiz (s.a.v): "Kainatta var olan içeceklerin en hayırlısı zemzem suyudur; tüketilmesi halinde tokluk verir, derde deva olur." buyurmuştur. Ebû'l-Hasen Nürüddin Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 2. Basım, 1967), 4/183.

Kâbe'nin inşası ile tekrardan zuhur ettiği yahut Âd kavminin ortaya çıktığı döneme kadar eski bir mazisinin olduğu hakkında anlatımlar bulunsa da²⁷ daha çok kabul gören Hâcer ve çocuğu Hz. İsmâil'in Mekke'ye bırakılması sonrası bahsedilmiş olması yönündedir. İslâmiyet sonrası döneme ait kaynaklarda; Ken'an yurdundan başlamakta olan Hz. İsmâil ile validesi Hâcer'in vatanlarından göç ettikleri kısmı, Tevrat'ta aktarılan bölümün tamamı ile uyumlu bir şekilde aktarılmaktadır.²⁸ Kur'an-ı Kerîm'de İbrâhim peygamberin de hanımı Hâcer ve oğlu Hz. İsmâil ile beraber Mekke şehrine gittiğini aktaran bilgiler²⁹ ile Ahd-i Atîk'te Hz. İbrâhim'in yaşamı aktarılırken bahsedilen tasvirler benzerlik içermektedir. Kutsal kitap olan Ahd-i Atîk'te bahsedildiğine göre Hz. İbrâhim peygamberin hayat arkadaşı Hâcer'e değinilirken zikredilen su kuyusu³⁰ Muhammed Hamîdullah'ın görüşüne göre Mekke'deki zezem kuyusu olması gerekir.³¹ Fakat Kur'an-ı Kerîm'de Ken'an beldesinden başka beldeye uğramadan Mekke'ye göç ettikleri aktarılır³² ve Tevrat'ta aktarılan rotanın tersine bir göç rotası gösterilmektedir. Tevrat'ta Beer-şeba'da³³ geçmekte olan çöl içerisinde zezem suyu bulma durumu; hadis-i şeriflerde, Mekke'de yaşandığı nakledilerek, konuşmaları da içerecek şekilde ayrıntılı bir biçimde aktarılır.

Ahd-i Atîk'e baktığımızda evladı olmadığından dolayı Sâre, Hâcer'i çocuğu olması için eşi Hz. İbrâhim'e takdim etmiştir. Hâcer çocuğu olacağını anlar anlamaz bir anda Sâre'ye olan tutumu farklılaşır; Sâre de duruma ayak uydurup Hâcer'e çirkin davranmaya başlar ve sonunda Hâcer beldeyi terk etmek durumunda kalacaktır. Schur yolunda bir serinlik yuvası zezemin yanında Hâcer'i gören Allah'ın (c.c) meleği Cebrâil Hz. İbrâhim'e Hâcer'i bırakıp evine gitmesini ister.³⁴

²⁷ Muhammed b. Yusuf Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, 1/221; Ali b. Tâceddin es-Sincârî, *Menâ'ihu'l-kerem fî ahbâri Mekke ve'l-Beyt ve vülâti'l-Harem*, nşr. Cemîl Abdullah M. el-Mısırî v.dğr., (Mekke: y.y. 1419/1998.), 1/281.

²⁸ Tekvin, 20/14-15; 21/8-20.

²⁹ İbrâhim, 14/37.

³⁰ Tekvin, 16/14, 21/19.

³¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1991), 1/28,

³² İbrâhim, 14/37.

³³ Tekvin, 21/14-18.

³⁴ Tekvin, 16/1-9. Muhammed Hamidullah, zikredilen alanın Mekke şehri ve kaynağın da zezem olduğuna değinir. bk. *İslâm Peygamberi*, 1/28.

Hız. İbrâhim'in Hız. İsmâil'i evinden ayırması olayında Sümer kanunlarının etkili olduğu görüşü de kaynaklarda ifade edilmektedir.³⁵ Kazılar neticesinde bulunan metinleri okunan Sümer kanunlarında bir eşle yuva kurulması hak olarak görülmüştür.³⁶ Eğer kadının çocuğu olmaz ise ancak o halde eş kadını boşayabilir³⁷ yahut boşamaz yanına bir eş daha alabilirdi.³⁸ Bir başka seçenek ise, hanımın cariyelerden bir tanesini eşine takdim etmesidir.³⁹ Erkeğin takdim edilen cariyeden bir evladı meydana gelirse erkek artık ömrü boyunca asla evlilik kuramazdı. Kadın eğer dilerse bu cariyeyi tekrar esire çevirir; lakin bir başkasına veremezdi.⁴⁰ Sümer kanunlarını incelediğimizde, Hız. İbrâhim'in Hâcer ile Hız. İsmâil'i evden çıkarmaktan başka seçeneği olmadığı aktarılabılır.

Kur'an-ı Kerîm'deki âyetlerde Hız. İbrâhim peygamber ve oğlu Hız. İsmâil'in Mekke şehrinde bulundukları dönemde yaptıkları işler hususunda bilgi aktarılmakla birlikte nasıl Mekke'ye gittikleri hususunda bilgi verilmemiştir. Diğer kaynaklarda ise nasıl Mekke'ye gittikleriyle alakalı değişik anlatımlara rastlamaktayız.

Bir rivayette, Allah (c.c) Hız. İbrâhim'e eş Hâcer ve çocuğu Hız. İsmail'i Beytü'l-Harâm'ın olduğu beldeye bırakmasını emrettiđi⁴¹ aktarılmaktadır.

Bir diğer rivayette, Hız. İbrâhim, Hâcer'le daha emme çağında olan oğlu Hız. İsmâil'i, Sâre ile tartışmaktan muhafaza etmek amacıyla Mekke'ye götürüp bıraktığı anlatılır.⁴²

Hız. Ali'den aktarılan rivayete baktığımızda ise Hız. İbrâhim'in eş Hâcer ve çocuğu ile Mekke'ye gitmesi Allah'tan Kâbe'nin imar edilmesi talimatı gelmesi sonrası vuku bulmuştur.⁴³

³⁵ Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 29.

³⁶ Şemseddin Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 372.

³⁷ Mebrûre Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sümer Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduka Fermanı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 199.

³⁸ Emin Bilgiç, "Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi* 9/3 (1951) 231-232.

³⁹ Günaltay, *Yakın Şark*, 372.

⁴⁰ Tosun, *Sümer Kanunları*, 146/199.

⁴¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 2/639.

⁴² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, (Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387), 1/247-316; Süheylî, *er-Ravdü'l-unufî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbn Hişâm*, 2/95.

⁴³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, (Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387), 1/247-316; Süheylî, *er-Ravdü'l-unufî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbn Hişâm*, 2/95.

Hız. İbrâhim, ilk Filistin'e, ardından Lut gölü'nün batı tarafına yerleşmiş ve sonrasında Lut gölünün batı tarafından da Sodom'a tarafına geçmiştir. Sodom'a da bir müddet geçmesinin ardından da Allah'tan gelen buyrukla Hız. İsmâil'in validesi Hâcer ile birlikte Mekke'ye geçer.⁴⁴ Tevrat'ta aktarıldığı kadarıyla İsmâil ile validesinin Sinâ çölünün güneyinde Faran Çölü tarafına yerleştikleri bilinmektedir.⁴⁵

Tevrat'ta Faran olarak zikredilen yer, İslâmî kaynaklarda Mekke'nin yahut Mekke yöresi civarındaki dağların adı olarak aktarılmaktadır.⁴⁶ Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah (c.c), Peygamber İbrâhim neslinden bir kısmının Mescid-i Haram'ın etrafında ekin bitmeyen beldeye yerleştirdiği,⁴⁷ Peygamber İbrâhim ile evladı Hız. İsmâil'in Kâbe'nin taban inşasını üstlenip yükselttikleri⁴⁸ nakledilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bahsi geçen bölgenin Mekke vadisi, yapının da Kâbe olduğu düşünüldüğünde Hız. İsmâil ve validesinin yerleştiği yerin de Mekke beldesi olması pek tâbidir.

Zemzem kuyusunun bulunması Kitâb-ı Mukaddes'in yanında İslâmî eserlerde de kendisine yer edinmektedir. Aktarılan bilgilere baktığımızda Hız. İbrâhim'in hanımı Hâcer ile⁴⁹ geçinmekte sıkıntı yaşayan Sâre, Hız. İbrâhim'den Hâcer'in ve çocuğunun yuvalarından uzaklaştırılmasını talebinde bulunmuştur. Belli bir müddet şüphe içerisinde olan Hız. İbrâhim, bu şüphe sürecinden anlatımların geneline baktığımızda Allah'tan gelmiş olan emir neticesinde çıkmış, Hâcer ile oğlu Hız. İsmâil'i yuvadan epey ayırmış ve hanımı ile yavrusunu Mekke'ye bugün itibari ile Kâbe'nin olduğu noktaya götürüp bırakmıştır. Hız.

⁴⁴ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002), 57.

⁴⁵ Tekvin, 21/21.

⁴⁶ "Faran" İbrânice sözcüğün Arapçalaşmış halidir. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 4/225; bk. Ömer Faruk Harman, "Faran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/166; Ken'an beldesinde ne olduğunu öğrenmek amacıyla her soydan seçilen adamları Paran çölünde iken oraya gitmelerini istemiş (Sayılar 13/3, 26), Tevrat'ta, "Rab Sinâ'dan geldi. Seir'den (Filistin dağları) dünyaya geldi, Paran dağından ışıldadı. (Tesniye, 33/2) ifadeleri İslâmî literatürde Hız. Muhammed'in peygamber olacağının müjdesi olarak yorumlanmış ve şu sözlerle açıklanmıştır: Rabb'in Sina'dan gelmesi Hız. Musa ile görüşmesi, dünyaya Seir'den gelmesi, Hız. İsa'ya İncil'i vahyetmesi, Paran dağından ışıldaması da Hız. Muhammed'e Kur'an-ı Kerim'i vahyetmesidir." bk. Ömer Faruk Harman, "Faran", 12/166. Tevrat'ta Hız. İsmâil'in validesi Hâcer ile birlikte Paran çölünde yaşadığı bilgisi de (Tekvin, 21/21) Paran'ın Mekke şehrinde bulunan bir dağ veya alan olduğuna dair ispattır.

⁴⁷ İbrâhim, 14/37.

⁴⁸ el-Bakara, 2/127.

⁴⁹ Buhârî'nin nüshalarında Acer diye kaydedilen kelime Hâcer olarak meşhur olmuştur. bk. Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b.Musa el-Hanefî Aynî, *Umdetü'l-Kârî şerhu Sahihî'l-Buhârî*, thk. eş-Şehat Ahmed et-Tahan, (Kahire: es-Sehhar li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2012), 10/16.

İsmâil'in götürüldüğü yer ve yine aynı şekilde bu esnada kendisinin kaç yaşlarında bulunduğu hususunda görüş farklılıkları bulunmaktadır.⁵⁰ Hz. İsmâil Mekke'ye gittiğinde annesinden süt emer durumda bulunduğu aktarılsa da⁵¹ İslâm tarihçilerine baktığımızda geneli Hz. İsmâil'in 13-14 yaşında bulunduğu konusunda kanaat bildirmektedir.⁵² Kur'an-ı Kerim, Hz. İsmâil'in kaç yaşında olduğu hususunda bize bir bilgi sunmamaktadır. Bu konu üzerine başkaca da bir bilgi yoktur. O esnada her yanı kurak ve bitki vermeyen Mekke'nin vadisine götürülen Hâcer, Hz. İbrâhim'e, *"Yavrumla beni görüşüp konuşacak bir insanın, yiyecek içecek bir gıdanın olmadığı bu kurak vadiye koyup dönecek misin?"* diye sorguda bulunmuş, Hz. İbrâhim'de cevaben bunun Allah'ın istemesiyle yapıldığını aktarmıştır. Hâcer bu cevabı aldıktan sonra, *"O halde Allah (c.c) bizi korur."*⁵³ cevabını vermiştir.

Tevrat'a göre Hâcer, Mısırlı bir cariyedir.⁵⁴ Kur'an-ı Kerim'de Hâcer adı zikredilmemektedir. Hâcer ve oğlu İsmâil'in aç, susuz bulunmaları ve zezemin mucizevi bir biçimde meydana çıkması hadisesi, Tevrat'ta olmasının yanında farklı Batı menşeli eserlerde de kendine yer bulmaktadır.

"Yanlarındaki tulumda bulunan su tükenince validesi Hz. İsmâili bir ağaç köküne koymuş, Hz. İsmâil susadığından ötürü elem içerisinde olur ve "Atam İbrâhim'in Rabbi, senin aileme uygun gördüğün farklı ölüm halleri de bulunmakta, beni susuzluk içerisinde öldürme" diyerek duada bulunur. Nurdan varlıklar Rabbe danışarak, 'Yüce Allah'ım! Bir zaman geldiğinde senden gelen soyu susuzluktan yok edecek bir soyun atasına su pınarı çıkaracak mısın?' diye sorarlar. Tanrı bu soruya aldırış etmeden, Hz. İsmâil'in ettiği duayı hemencecik

⁵⁰ Ömer Faruk Harman, "İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/270-271. Kur'an'dan anlaşıldığı kadarıyla Hz. İsmâil Mekke'ye bırakıldığı zaman daha çok küçüktür. bk. es-Saffât, 37/100-102. Fakat Ekrem Sarıkçıoğlu, Tevrat'ın verdiği bilgiler ışığında İsmâil'in delikanlı çağında, 18-20 yaşlarında olabileceğini aktarır. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 57-67.

⁵¹ Ebü'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-asâr*, (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, ts.). 1/54.

⁵² Mes'ûdî, *Murûc*, 11/72; İsmail b. Ali b. Mahmut b. Ömer Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l Fidâ Musemmâ el-Muhtesar fî Ahbâri'l-Beşer*, thk. Mahmûd Deyyûb. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 1/28; Ziyaeddin Ömer b. Muzaffer İbnü'l-Verdi, *Tarihu İbni'l-Verdi*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1996), 1/14; Abdurrahman b. Haldun, İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-Mübtedâ ve'l-haber fî eyyâmî'l-Arab ve'l A'cem ve'l-Berber ve men eserehum min zevî'l-sultânî'l-ekber*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1992), 2/42; Hüseyin b. Muhammed b. Hasan Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli'n-nefis*, (Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.), 1/94.

⁵³ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/377; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, nşr. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim el-İtfiş, (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1940), 9/370.

⁵⁴ Tekvin, 16/1.

kabul buyurur ve oracıkta su pınarı ortaya çıkarır, Hâcer ile Hz. İsmâil de kurbalarını bu suyla doldurur.”⁵⁵

Eyüp Sabri Paşa’nın *Mir’atü Mekke* isimli eserinde ise; Hz. İbrâhim’in cariyesi Hâcer ve oğlunun yanına verdiği kaptaki içecek ile gıdanın bitmesi sonrası Hz. İsmâil’in açlıktan vefat etmesinden endişe duyan Hâcer telaşa kapılmış, İsmâil’i bir çalı dibine bırakıp yiyecek, içecek bulmak amacıyla Safâ ile Merve tepelerinde yedi kez koştura koştura gelip gitmiştir,⁵⁶ Bu esnada oğlu İsmâil ızdırap çekmiş ardından “Babam Hz. İbrâhim’in Rabbi bizler için uygun olan farklıca vefat halleri de mümkün, bizi açlıkla vefat ettirme” diyerek dua da bulunmuştur.⁵⁷ Hâcer, Hz. İsmâil’in olduğu yerin hemen dibinden zemzemin fişkırdığını görmüş ve zemzemden kana kana içmiştir, sonrasında oğlunu da emzirerek doyurmuştur. Bir yandan zemzemden içip diğer yandan da oğlunu emzirmekte olan Hâcer’e Hz. Cebrâil’in, “Zemzemin ortadan kaybolmasından, yok olup gitmesinden endişe etme. Bulduğunuz yer Allah’ın yuvasıdır, Allah sevdiklerini koruyacaktır. Zemzem Allah’ın konuklarının faydalanacağı bir ikramdır.”⁵⁸ dediği aktarılmaktadır. Zemzemin Hz. İsmâil’in ayak topuğunu yere birkaç kez sürmesi ile ortaya çıktığı da rivayet edilmiştir.⁵⁹ Bir diğer rivayette ise Hz. Cebrâil’in ayağıyla yere vurarak zemzem’i çıkardığı yönündedir.⁶⁰ Bunun yanı sıra İslâm tarihçilerinin genelinin aktardığı gibi Hz. İsmâil 13-14 yaşlarında ise o yaşlarda bir çocuk olan Hz. İsmâil kendi halinde oynuyorken toprağı eşip yol arayan suyun dışarıya fişkırmasına sebebiyet vermiş olabilir.⁶¹ Hâcer bir yandan taşta taşta yok olmaması için zemzemin çevresini elleriyle kapayıp havuz şekline çevirmiş, bir yandan da kabına su koymaya uğraşmıştır. Yaşanan hadiseyi aktaran Hz. Muhammed (s.a.v), “Yüce Allah İsmâil’in annesi Hâcer’den razı olsun! Şayet

⁵⁵ Mehmet Mahfuz Ata, “Zemzem Suyu ve Özellikleri”, *Ekev Akademi Dergisi* 17/56 (2013), 379; D. Sidersky, *Les origines des Legendes musulmanes dans le Coran et dans les vies des prophetes*, (Paris), 50-51.

⁵⁶ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’atü Mekke*, 1/379; Hâcer’in Merve ile Safa tepelerinde koşa koşa su araması da umre ve hac ibadeti içerisine yerleşen say’ geleneğinin kaynağı kabul edilmektedir. bk. el-Bakara, 2/158.

⁵⁷ Ömer Faruk Harman, “İsmâil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/78.; bk. Mustafa S. Küçükbaşçı, *Cahiliyye’den Emeviler’in Sonuna Kadar Haremeyn*, (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı; Yıldız Yayıncılık, 2003), 82.

⁵⁸ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’atü Mekke*, 1/380; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim Cu’fi el-Buhârî, *el-Camiu’s-Sahih*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), “*Enbiyâ*”, 9.

⁵⁹ Mutaahhar b. Tahir, Makdisi, *Kitâbü’l-Bed’i ve’t-Tarih*, (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1997), 1/240; detaylı bilgi için bk. Bekri, *Dürretü’l-Mükellele fi Fethi Mekketi’l-Müşerreffe el-Mübecccele*, 2/701; Şâmî, *Sübülü’l-hüdâ ve’r-reşâd fi sîreti hayri’l-ibâd*, 1/216.; Bekdaş Said, *Fezâilü mâi zemzem*, (Mekke: el-Mektebetü’l-Mekkiyye, 1413/1993), 42-43.

⁶⁰ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’atü Mekke*, 1/384.

⁶¹ Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 67.

o, suyun çevresini sarmada hızlı olmasaydı, zemzem suyu akan bir nehir olurdu.”⁶² buyurmuştur.

Bazı kaynaklarda, Hâcer ve Hz. İsmâil'in derelerdeki sularla bir müddet gereksinimlerini giderdiklerini, fakat belli bir sürenin ardından sıcaklıkların artması ve kuraklığın baş göstermesiyle suları az kalması sonrası su aramaya giriştiklerini ve bu arama neticesinde zemzem suyunu buldukları aktarılmaktadır.⁶³ Hz. İsmâil'in, kazmaya benzeyen demirden eşyalarla toprağı eşeleyip su bulduğunu rivayet edenler olduğu gibi, oluşan sel sularının vadiyi bastığını, sel ile beraber toprağı giderdiğini ve bu nedenle zemzem suyunun ortaya çıktığını aktaranlar da bulunmaktadır.⁶⁴ Bütün bu aktarılan rivayetler göz önüne alındığında, evvelde Mekke topraklarında suyun olduğu ve Mekke'nin su olmayan bir belde olmadığı tezinin doğruluğundan bahsetmek yanlış olmayacaktır.⁶⁵ Eyüp Sabri Paşa'nın *Mir'atü Mekke* adlı eserinde zemzem kuyusu öncesi sekiz adet kuyunun varlığından söz edilmektedir.⁶⁶

Zemzem Mekke'de bulunan farklı sulara nazaran çok temiz ve çok tatlı sudur. Kâbe'ye misafir olarak gelen hacılar zemzemden istifade eder ve geldikleri yerlere de yanlarına zemzem suyu alarak dönmekteydiler. İslâm öncesi dönemde senede bir kez zemzem kuyusunun civarında törenler düzenlenmekte, bu vesileyle zemzemin tüm sene aynı güzellikte ve çoklukta akacağına inanılmaktadır. Mekkeliler'in batıl inancına göre Şâban ayının yarılardaki bir akşam zemzemin su seviyesi yükselmekte, lezzeti de fazlaca tatlı olmakta; Mekkeliler o gece herkesin bulunduğu ayinler düzenlemektedir.⁶⁷

Kâbe'nin inşasıyla beraber suya olan gereksinimi gidermek amacıyla kuyular açılmaya başlanmıştır. İbrâhim peygamber, hanımı Hâcer ve oğlu İsmâil'i Mekke şehrine götürmesinin ardından ortaya çıkan zemzem kuyusu beldedeki en

⁶² Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/380; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman A'zami, (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmi, 1983), 5/105; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (İstanbul: Çağrı yayınları; Tunis: Dâru Sahnûn, 1413/1992), 1/347; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fî Buhârî, “*Enbiyâ*” 9.; Şaban Kuzgun, “Hâcer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/431-433.

⁶³ Ebu Abdullah Muhammed b. İshak b. Abbas Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsehe*, (Beyrut: Dâr Hıdır, 1414), 2/6; İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A'lâku'n-nefise- Dünya Coğrafyası*, çev. Ali Fuat Eker, (Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2017), 40.

⁶⁴ Makdisi, *Kitâbü'l-Bed'i ve't-Tarih*, 3/62.

⁶⁵ Hamidullah, “el-ilâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisâdî-Diplomatik Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. İsmail Cerrahoğlu, 14 (1961), 213.

⁶⁶ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/485.

⁶⁷ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, (Beyrut: Dârü's-şarki'l-Arabî, ts.), 103-104.

mühim su kuyusu olma niteliğini kazanmıştır. Cürhümlüler'in⁶⁸ Mekke'den ayrılırken üzerini örtüp gizledikleri zemzem kuyusu,⁶⁹ belli süre zarfında tümünden ortadan yok olmuş, üzerinden bir müddet geçince Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in gördüğü bir rüyanın ardından tekrar bulunmuş insanların istifadesine sunulmuştur.⁷⁰

Mekke'nin, Hz. İbrâhim ve ailesinin bu beldeye gelmezden evvelki durumları hususunda çok fazla malumat bulunmamaktadır. Hz. İbrâhim'den daha evvel Mekke şehrinde yahut etrafında Benî Cürhüm'den ve Amâlika'dan bazı kişilerden zikredilmesinin bu belde de yerleşik bir yaşamın var olduğuna delil olduğu öne sürülmüştür.⁷¹

1.2. Cürhümlüler Dönemi

Cürhümlüler, ilk Cürhümlüler ve ikinci Cürhümlüler olarak iki kabileye ayrılmaktadırlar.⁷² İlk Cürhümlüler, Âd kabilesi döneminde yaşamışlardır.⁷³ Onlara dair çok bilgi bulunmadığından, kısıtlı bilgi bulabilmekteyiz. Çünkü ilk Cürhümlüler, nesilleri kaybolmuş Araplardandır.⁷⁴

Hâcer, Hz. İsmâil ile beraber zemzem kuyusunun yakınındayken o dönemlerde Şam'a doğru giden Cürhüm kabilesine ait bir kabile oradan geçmiş ve orada su varlığını gösteren işaretler fark etmişlerdi.⁷⁵ Kabile fertleri bu durumun doğruluğunu kanıtlaması maksadıyla içlerinden iki kişiyi suyun olduğuna dair işaretler gördükleri noktaya göndermişlerdir. Netice için giden kişiler, gittikleri noktaya erişince gerçekten su kaynağının bulunduğunu anlamış ve kabileye geri dönüp bu durumdan haberdar etmişlerdi. Topluluk mensupları da suyun olduğu noktaya Hâcer'in olduğu beldeye gelmiş kaynağın etrafına yerleşmek maksadıyla Hâcer'den izin almışlardı. Hâcer de kaynakta herhangi bir hak iddiasında

⁶⁸ Cürhümlüler, yüzyıllar evvel vuku bulan bir doğa olayı sonucunda tarihten silinmişlerdir. bk, Ahmed Önkâl, "Cürhüm" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstabil: TDV Yayınları, 1993), 8/138.

⁶⁹ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/386.

⁷⁰ İbn İshâk, *Sîratu İbn İshâk*, 3-5.

⁷¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Dr. Ali Muhammed Ömer. (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 1/41; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/80-82,

⁷² Ahmed Önkâl, "Cürhüm", 8/138; Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 31.

⁷³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/193.

⁷⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/155; İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbni'l-Verdî*, 1/84.

⁷⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/256.

bulunmamaları durumunda buraya yerleşebileceklerini aktarmıştır.⁷⁶ Cürhümlüler de Hâcer'in şart koştuğu durumu kabul etmiş ve o belde de yerleşik hayata başlamıştır. Böylece Mekke'nin ilk sakinleri Amalika, Âd ile Semud kabilelerinin bir dalı olan Cürhüm kabilesi olmuştur.

Mekke şehrinin adı Sebe lehçesindeki "Makuraba'dan" gelmiştir. Anlamı Mukaddes ibadet, yöresel tapınak demektir. Kur'an-ı Kerim'de geçen tasvire bakarsak "başak yetişmeyen" manasına gelir.⁷⁷ Bu beldede yerleşim kuran Cürhümlüler, aile fertlerine de haber vermiş ailelerinin de bu beldeye göçmelerini sağlamış ve neticede Hâcer ve Hz. İsmâil de Cürhümlülerle birlikte hayatlarına devam etmişlerdi.⁷⁸ Zemzem kuyusunun o kurak beldede meydana çıkması o beldeyi bereketlendirecek, insanların durumu fark edip zemzemin yanına yerleşim kurmalarına neden olacaktı. Zemzemi fark edip oraya yerleşen ilk kabile böylelikle Yemenli Cürhümlüler'in kabileleri olacaktı.

İkinci Cürhümlüler ise İslâmi döneme kadar yok olmadan gelen Arabü'l-Bâkiye'dendir. Kahtânî ırkına mensuptur. Bu soy, Yemen'den Mekke'ye giden ve Hz. İsmâil ile münasebetleri bulunan Cürhümî soyudur.⁷⁹ Kahtânîlerden varlıkları devam edebilen yalnız Cürhümlüler'dir.⁸⁰ Aktarılan rivayetlere göre, Cürhümlüler'in Mekke'ye gidiş nedenleri; Yemen'de su bulunmaması,⁸¹ kabileler arasında süregelen çatışmalar⁸² ve en ehemmiyetlisi Âd ve Semud kabilelerine üstünlük kuran Yerûb b. Kahtân'ın, biraderi Cürhüm'ün Hicaz'a reis tayin etmesidir. Cürhümlüler, Mekke şehrine gidip Amâlîka üzerinde de hakimiyet sağladı.⁸³ Cürhümlüler Mekke'de hakimiyeti epey uzun müddet sürdürdüler. M.

⁷⁶ Buhârî, "Enbiyâ", 9; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/256.

⁷⁷ Hitti Philip K, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 120.

⁷⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/57; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/256; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (y.y.: Dâru'l-Fikr, 1986.), 1/155; Cürhümlüler'in seyahati anında Hz. İbrâhim peygamber ile zevcesi Hâcer'e yoldaşlık ettiğine dair ibare de mevcut değildir. Mahmud Esad, *İslâm Tarihi*, sad. Ahmed Lütî Kazancı-Osman Kazancı, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1983), 87.

⁷⁹ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, 1/21; İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbni'l-Verdî*, 1/62.

⁸⁰ Hassan b. Sabit, *Dîvânu Hassan b. Sabit*, thk. Velid Arafat, (Beyrut: Dâru Sadır, 1974), 31.

⁸¹ Ebi'l-Abbas Ahmed Kalkaşandî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Marifeti'l-Ensâbi'l-Arab*, thk. İbrahim Ebyari, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991), 211.

⁸² Ubeyd b. Şerîyye el-Cürhümî İbn Şerîyye, *Fi-Ahbâri'l-Yemen ve eş'ariha ve ensâbiha A'lâl-vefa ve'l-kemâl*, (Haydarabad: y.y. 1347), 324.

⁸³ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, 1/21; İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbni'l-Verdî*, 1/62.

200'ler civarı yurtlarından edildikleri bilgisi baz alınırsa yirmi asır civarı saltanatlarını sürdürmüşlerdir.⁸⁴

İbn Şerye'nin aktardıklarına baktığımızda, Cürhümlüler Mudâd b. Amr b. Sa'd b. Rakıb b. Hiyy b. Nabt b. Cürhüm önderliğinde "Yukarı Şehre" mevzilenmişlerdir. Sümeida b. Hevres b. Mâzin b. Lâvi b. Kiptun b. Kerker b. Heydân önderliğinde Kipton yahut Kantûrâ boyları alt Mekke şehrine gidip yerleşim kurdular. Cürhümlüler, Kâbe'nin karşı tarafı, Hacerü'l-Esved rüknü ile zemzem kuyusunun sol ve sağ cephelerinden Kuaykıan vadisinin yukarı taraflarına değin giden beldelere mevzilendi.⁸⁵ Katûrâ boyu ise, alt Mekke'de Ecyâdeyn, Kâbe'nin geri tarafı, Ruknü'l-Ğarbî ve Ruknü'l-Yemânî, Ramdâ ile Seniyye'ye değin süren beldelere yerleşimlerini kurdu.⁸⁶

Cürhüm kabilesinin liderliğinde Mudad, Kantûrâ kabilesinin ise es-Semeyda' bulunmaktaydı. Cürhüm ve Katura kabilelerinin esas amaçları Mekke'de tümünden yerleşik hayata geçmek değildi. Fakat Mekke'nin zemzem sayesinde su sıkıntısı çekmez halde olduğunu keşfettiklerinde, Mekke'yi sevmiş ve orada yerleşik hayata geçme kararı almışlardı. Mudad b. Amr ile Cürhüm, Mekke'nin üst tarafına yerleşirken, es-Semeyda' ile Katura da Mekke'nin alt tarafına yerleşmiştir.⁸⁷ Mekke'de yerleşik hayata geçen Cürhüm kafilesi, Mekke idaresini epey bir zaman kendinde bulundurmıştu. Fakat Cürhümlüler, Harem'in kutsal oluşunu önemsememiş, Mekke'ye getirilen armağanları yağmalamaya girişmiş ve Mekke'ye Mekke dışından ziyaretçi olan kişilere de eziyet etmeye kalkmışlardı.⁸⁸ Cürhümlüler kabilesi harici de Mekke'ye üst kesimden girenlere Mudad, alt kesimden girenlere de Semeyda' işkenceye kalkışmıştı.⁸⁹ Seneler boyu zemzem suyunun vermiş olduğu olanaklar ile Mekke'de hayatını sürdüren bu kabileler, yazıktır ki belli bir süre geçer geçmez o imkanların önemini kavramakta güçlük çekmişler ve Allah'ın hoş görmediği değişik çirkin işlere kalkışmışlardı.

⁸⁴ Çelebi, Cürhüm'ün Mekke'den uzaklaştırılma vaktinin M.Ö. 207 olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Ahmed Çelebi, *Mevsûatu Tarihi'l-İslâmiyye*, (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1983), 1/117.

⁸⁵ İbn Şeriyye, *Fi-Ahbârî'l-Yemen ve eş'ariha ve ensâbiha A'lâl-vefa ve'l-kemâl*, 398; Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, 1/85; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/29.

⁸⁶ Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, 1/85; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4/129; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/440.

⁸⁷ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/112; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf*, 2/9.

⁸⁸ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/113; Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, 1/90; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf*, 2/11.

⁸⁹ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/113.

Cürhüm kabilesi, saygısızlıkta o denli ilerlemiştir ki içlerinden İsaf ismindeki bir adam ile Naile ismindeki bir kadın Kâbe'nin içerisinde zina etmiştir.⁹⁰ Allah (c.c) da İsaf ve Naile'yi kıpırdamaz taş yapmıştır.⁹¹ Cürhüm kabilesinin Kâbe için alakasının ve sevgisinin günden güne yok olduğunu fark eden Mudad b. Amr, kabilesini toplamış ve bu davranışlarını hatalı bulduğunu aktarmıştır.

Tarihi rivayetlere göre Mudad kabilesine konuşma yapmıştır: *“Ey Kavim! Kendi benliğinizde devam edin, Allah'ın Haremine ve eminliğine bağlı kalın. Daha evvel Hud, Salih ve Şuayb kabilelerinin yok edildiğini işittiniz ve biliyorsunuz. Yanlış işler işlemeyin! Birbirinize yakın olun ve birbirinizi uyarmaktan çekinmeyin, günahlardan beri olun, Allah'ın Haremini ve Kâbe'yi küçük görmeyin. Sizi bir miktar güce ve eminliğe ait bulunmanız yanlıtmasın. Eziyet etmekten geri durun. Çünkü zulm, yok oldurandır. Allah, o beldede olup da eziyet eden ve reddedenlerin ırklarını sonlandırmış, yerlerine diğer başka ırklar gelmiştir. Fenalıktan geri durun! Çünkü fenalık, kimsede sonsuza değin olmaz. Daha evvel Allah'ın evinde sizden fazla müddet bulunan ve fazla kudretli, epey çok adam, çocuk ve malı bulunan Tasm, Cedis ve Amalikahılar'ın sonlarını işittiniz. O kabileler de, Allah'ın Harem'ini küçük görüp eziyete başvurunca Allah da o kavimleri farklı hallerde o beldeden sürdü. Bazısı bölüne bölüne bazısı susuzluktan ötürü bazısı da savaş sonuçları ile o beldeden sürülmüştü. Siz, o kabilelerin bulundukları yerde bulunup bu beldeye varis bulundunuz. Allah'ın Harem'ine saygıyı kaybetmemiş bir biçimde bulunun ve Allah'ı yüce bilin. O ve onun içerisinde bulunanlardan geri durun. Eşyalarını satan, size komşuluk etmeye gelen yahut Harem'i ziyarette bulunmaya gelen kimselere eziyette bulunmayın. Şayet bu dediklerimi işlerseniz biliyorum ki Allah'ın Haremi'nden gülünç ve zayıf bir biçimde kovulacaksınız.”*⁹²

Cürhümlüler, Mudad b. Amr'ın kabileyi uyarmak maksadıyla konuşmalarını kayda değer görmemiş ve kötü hallerini duraksamadan sürdürmüşlerdir. Mudad, kavmin bildiklerini okumaya devam ettiklerini ve Kâbe'ye getirilen armağanları da kaçırdıklarını fark edince, zemzem kuyusunun içine Kâbe'de olan altın kullanılarak imal edilmiş iki geyik heykeli ve Kal'i türü

⁹⁰ Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, 55

⁹¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/88-90.

⁹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/91.

kazmaları saklamıştı.⁹³ İbn Sa'd'dan aktarılan bilgilere baktığımızda zemzem kuyusuna gömülen eşyalar: iki adet geyik heykeli, yedi adet Kal'i türü kazma ve beş tane zırhtır.⁹⁴

Cürhümlüler tüm bu hatalarda bulununca, zemzem kaynağının suyu ortadan kaybolmuştu. Cürhümlüler ne kadar uğraşılsa da zemzeme artık ulaşma durumları olmadı. Cürhümlüler günahlarından tevbede bulundular, dualarda bulundular, kurbanlar verdiler lakin ne yapsalar bir değişim yaşanmadı. Tüm yaşananlardan sonra Cürhümlülerin o gün için reisi olan Amir b. Hâris, yapıp ettikleri tüm hatalı eylemleri açıklamış, artık bir daha o eylemlerde bulunmayacaklarını duyurmuş ve tekrar eski hale dönmek için bazı eylemler gerçekleştirmiştir. Örneğin; Kâbe'ye armağan olması maksadıyla götürülen bir takım gümüş, altın ve kıymetli eşyaları ulaştırıp Kâbe içine koymuştur. Kâbe içinde bulunan iki adet altın ceylan yontmasını oradan aldırdı. Hacerü'l-Esved'e gösterilen tazim mi Rabbimizin öfkesini arttırdı, acaba kanaati sebebiyle Hacerül-Esved'in dahi Kâbe'nin dış tarafına koyulmasını sağladı. Lakin ne yaptıysa bir daha zemzem tekrar akmadı ve yok olan su bir daha ortaya çıkmadı. Tüm bu gelişmeler sonrasında insanlar ağır ağır zemzemden bahsetmemeye ve zemzemsiz hayata koyulmaya gayret ettiler.⁹⁵ Allah (c.c) zemzemi Abdülmuttalib'in rüyasına gelene değin bir daha ortaya çıkarmamıştır.⁹⁶ Cürhümlüler'in Mekke'deki hakimiyeti, işledikleri günahlardan, hatalardan ve Kâbe'ye aleyhine olan tutumlarından ötürü eskisi gibi değildi. Kinane kabilesine mensup Beni Bekr boyu ve Huzâa'dan Gubşan boyları; Cürhümlüler'in bu hallerini fark etmiş ve Cürhümlüler'i Mekke'den kovmak amacıyla bir araya gelip Cürhümlülerle muharebe etmişlerdir. Cürhümlüler bu durumdan sonra Hacerülesved'i yerinden kaçırıp başka bir yere gömmüşler ve sonrasında içerisine değerli eşyalar attıkları zemzem kuyusunu kapatmışlar ve konumunu bilinmez hale getirmişlerdir. Bu görüş daha çok kabul edilendir. Cürhümlüler savaşı kaybedeceklerini anlayınca zemzemi içerisine değerli eşyaları koyup kapatmışlardır. Bunun peşine Yemen civarına geçmişlerdir. Yıllarca üstünden sel sularının aktığı zemzem komple

⁹³ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/386; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/92; 2/39; Muhammed Hamidullah'ın görüşüne göre zemzem kaynağını kapatanlar Huzaalılardır. Muhammed Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, Çev. Ruhi Özcan, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 45.

⁹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/69.

⁹⁵ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/12-13.

⁹⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/39; Aktarılan binaen, Cürhümlüler'in zemzem kaynağını kapatmasından sonra 500 yıl olmuştur. Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamîs Fî Ahvâli'n-Nefs*, 1/178.

kapanmıştır.⁹⁷ Muharabe sonucunda Cürhüm kabilesi savaşı kaybetmiş ve Mekke'den kovulmuştur.⁹⁸

1.3. Abdülmuttalib'in Zemzemi Keşfi

Peygamber Efendimizin dedesi Abdülmuttalib'dir. Atası Haşim, validesi Selmâ bint. Amr'dır ve esas ismi Şeybe'dir. Atası Haşim Gazze'de vefat edince Şeybe, validesi Selmâ'nın yanına gelmiş Yesrib'te yaşamına devam etmiştir. Bir müddet geçtikten sonra Şeybe olgunlaşınca Yesrib'e amcası Muttalib gelmiş, Mekke'deki kabilesine Şeybe'yi ulaştırmak istediğini aktarmıştır. Annesi Selmâ ilkin bu isteği reddetmiştir lakin sonrasında Muttalib'in arzusunda kararlı olduğunu fark edince zaruri olarak kabul etmekten başka çaresi kalmamıştır. Muttalib sonunda Şeybe'yi yanına alıp Mekke'ye götürmüştür. Muttalib'in arkasında Şeybe'yi gören Mekkeliler Şeybe'yi Muttalib'in köle olarak aldığını düşündüklerinden Şeybe'ye Abdülmuttalib lakabını takmıştır. Bu hadisenin ardından Şeybe, Abdülmuttalib adıyla tanınmıştır.⁹⁹

Abdülmuttalib'le karşılaşan tüm krallar, ona ikramlar sunmuş ve Abdülmuttalib'i öncelemiştir.¹⁰⁰ Abdülmuttalib, atasından sonra kendisinde de bulunan liderlik ruhuyla Kureyş'in önderliğinde de bulunmuştur.¹⁰¹ Ebrehe, Hunâta el-Himyerî'yi Mekke'ye elçi olarak gönderdiği zaman Mekke şehrinin önderinin kim olduğu hususunu öğrenmesi isteğinde bulunmuş, Mekke şehrine doğru giden Hunâta kabilesi de Mekke şehrinin önderinin hangi şahsiyet olduğunu sormuş, topluluk kendine Abdülmuttalib'in önderlik yaptığını söylemiştir.¹⁰² Abdülmuttalib, aynı dönemde Kureyş'in hakim kimselerinden biridir ve

⁹⁷ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 2/1180; Ezraki, *Ahbâru Mekke*, 2/41; Harbî, *el-Menâsik ve emâkinü turuki'l-hac ve me'âlimü'l-Cezîre*, nşr. Hamed el-Câsir, (Riyad 1401/1981), 484-485.

⁹⁸ Süheylî, *er-Ravzû'l-ünîf*, 2/11.

⁹⁹ İbn Sad, *et-Tabakât*, 1/66; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar-Riyaz Zerkeli. 1. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.), 1/126-127; İbrahim Sarıçam, "Hâşim b. Abdümenâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/405-406.

¹⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/69; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/72; Abdülmuttalib, açık benizli olup saf bir lehçeye vakıftır. Muhammed b. Yusuf Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, 1/267; Kureyş, Abdülmuttalib'in bonkörlüğüne ithafen "Feyyaz" lakabı takmıştır. Ebu'l-Ferec Nüreddîn Ali b. Burhâneddîn el-Halebî, *İnsanu'l-uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn: es-Sîretü'l-Halebî*, 2. (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1427), 1/23.

¹⁰¹ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/48; Ebû Ca'fer Muhammed İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, thk. ElizaLichtenstater, (Haydarâbâd, 1942), 331.

¹⁰² İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/48; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/143; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/171.

Haşimoğullarını temsilen görevi yürütmüştür.¹⁰³ Bunun yanında Abdülmuttalib Mekke'nin önemli elçilerinden biridir ve bir hükümdarın vefatı olması halinde taziye etmeye, tahta geçmesi halinde de tebriklerini sunmaya gitme vazifesinin de sahibidir.¹⁰⁴

Peygamber Efendimizin beşinci kuşaktan büyük babası Kusay'ın beldede otoritesi sürdüğü dönemlerde zemzem, yalnız şiirlerde dile gelen bir mit gibi aktarılmıştır. Fil Vakası'nın yaklaşık yirmi beş yıl öncesine kadar durum bu şekilde süregelmiştir. Seneler sonra zemzem, Hz. Peygamberimizin dedesi Abdülmuttalib'in gündemine gelecek ve kendisi tarafından bulunacaktır. Abdülmuttalib'in gündemine zemzemi getirenin ise Rabbimiz olduğu varsayılmaktadır.

Kureyş kabilesini toparlayan ve Kâbe işlerini yöneten Kusay, bu işlerden birisi olan "hacılara su dağıtım" görevini vefatına değin yerine getirmiştir.¹⁰⁵ Sikâye olarak isimlendirilen bu vazife Kusay'dan evladı Abdumenâf'a, Abdumenâf'tan çocuğu Hâşim'e, Hâşim'den oğlu Muttalib'e, Muttalib'den de yeğeni Abdülmüttalib'e aktarılmıştı.¹⁰⁶ Abdülmüttalib, hacılar için su tedarik etme vazifesini yerine getirmede zorluklar yaşıyordu. Mekke'nin farklı konumlarında olan kuyulara gidip develer yardımıyla suyu getiriyor, bu suları Kâbe'nin yakınında deri malzemeden yapılan havuzlar içerisinde depoluyor ve hacılar geldiğinde servis ediyordu.¹⁰⁷ Bazı dönemlerde de hacılar için süt ve bal şurubu ikrâmında bulunuyordu.¹⁰⁸

İbn İshak'ın Hz. Ali kanalıyla ilettiği rivayette Abdülmuttalib, Hicr-i İsmâil¹⁰⁹ civarında uyuyakaldığı bir esnada rüyasına o döneme değin hiç gözlemlemediği bir şey gelmiş o varlık da Abdülmuttalib'e: "Ey Abdülmuttalib! Tayyibe'yi kaz!" diyordu. Abdülmuttalib: "Tayyibe ne demek?" diye sualde

¹⁰³ Arapların anlaşamamazlık olması halinde davalaşmak amacıyla başvurdıkları hakemleri vardı. Araplar; su, kan davası, miras ve benzeri anlaşmazlıklarının giderilmesi amacıyla kurallarına başvuracakları mensup bir dinleri bulunmadığından mütevellit hakemlere başvurlardı. Araplar; şöhret, şeref, şan ehli güvenilir ve doğru lafızlı şahsiyetleri hakim belirlerlerdi. Kureyş'in hakemlerinden birisi Abdülmuttalib'dir. Ya'kûbî, *Târîh*, 1/258.

¹⁰⁴ İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, 368; Cevad, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, 16/412.

¹⁰⁵ İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, (Beyrut: Müessesetü'l-a'la li'l-Matbûat, 1993), 1/241.

¹⁰⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/150; İbn S'ad, *et-Tabakât*, 1/83.

¹⁰⁷ İbn S'ad, *et-Tabakât*, 1/83; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/488.

¹⁰⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, 1/246.

¹⁰⁹ *Hicr, Hafîm olarak adlandırılan bölünmüş çember biçimindeki duvarla Kâbe ortasında bulunan ve altın oluğun altına isabet eden alandadır. Kapsamlı bilgi için bkz.: Fuat Günel, "*Hicr*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17/455.

bulunmuş lakin o nurani şey hiçbir cevap vermeden oradan uzaklaşmıştı. Sonraki gün rüyayı bir daha gördü. Bu yeni rüyada da o nurdan şey Abdülmuttalib'e: "Berre'yi kaz!" demişti. Abdülmuttalib: "Berre ne demek?" diye sual ediyor, aynı şekilde tekrar yanıt alamadan uykusundan kalkıyordu. Bir titreme içerisindeydi Abdülmuttalib... Belli ki bu öylesine bir düşün değil, içinde mesajlar olan bir düşü. Diğer gün tekrar aynı düşün ve aynı nurani varlığı görmekteydi. Bu defa gelmiş olan nurani varlık: "Madnune'yi kaz!" demişti. Abdülmuttalib, Madnune'nin ne anlama geldiğini sual ediyor lakin yine yanıt gelmeden uykusundan kalkıyordu. Abdülmuttalib her uykusundan kalktığında Kâbe'nin kapısı ve Mültezem adı verilen yakarma yerine gidip, oralara sarılıp, dua dua yalvarıp, Allah'tan anlayabileceği mesajlar bekliyordu. Dört gün olmuştu, tekrar aynı rüyayı ve aynı nurani varlığı rüyasında gördü. Rüyasındaki varlık bu defa: "Ey Abdülmuttalib! Zemzem kuyusunu kaz!" demişti. Abdülmuttalib: "Zemzem ne demek?" diyerek sual ediyor, o varlık şu şekilde yanıt vermektedir: "Zemzem suyu asla tükenmeyen, dibi erişilmez olan, bu beldeye gelecek Rahman'ın ziyaretçilerine ikram olunacak bir sudur. İşte kurban kanları ve içkembelerini döktüğünüz konumun ortasındadır. Alacalı kanadı olan kuzgun zemzemin olduğu noktayı gagası ile didiklemektedir. Bulunduğu yerde çokça karınca yuvası da bulunmaktadır."¹¹⁰

Abdülmuttalib apaçık olan bu düşün etkisiyle terler içinde kalarak uykusundan kalkmıştır. Allah (c.c) Abdülmuttalib'in asırlardır ortada olmayan zemzem kuyusunu tekrar meydana çıkarmasını emretmiş, sanki bir yol sunar gibi zemzemin konumunu da gösterip bulmasını istemiştir. Böylece Abdülmuttalib için görevi yerine getirmek kolaylaşmıştır. Abdülmuttalib de o zamanlar yaklaşık on altı yaşında bulunan evladı Hâris'le beraber direkt zemzem kuyusunu kazma işlemlerine başlamaya gitmiştir. Baba evlat, bir düşünle onlara verilmiş olan bu vazifeyi eda etmek maksadı ile işe koyulmuştur. Baba-oğul, bu işe koyulunca Mekkeliler etraflarında toplanıp olup biteni anlamaya çalışmıştır.

Bir diğer rivayette de Abdülmuttalib uyku halinde iken düşte bir kişi gelmiş ve ona zemzemi kazması lazım geldiğini iletmiştir. Abdülmuttalib de uykusundan kalktıktan sonra zemzemin konumunu ona iletmesi amacıyla Allah'a ibadet etmişti. Bu ibadetten sonra ertesi sabah döşğinde uyumuş bulunan

¹¹⁰ İbn İshak, *Sîretu İbn İshâk*, 24; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/196-197; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf*, 2/95-97; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/383.

Abdūlmuttalib'in yanına bir kez daha bir şahsiyet gelip ona zemzemi bulması lazım geldiğini; kaynağın kan ve tersler fazlalığının ortasında, böceklerin yuvasının bitişiğinde, kuzgunun gagaladığı konumda, kırmızı okların güney batı bölgesinde konumlandığını dile getirmişti. Uykusundan kalkan Abdūlmuttalib, Mescid-i Haram'a gidip belirtilen ipucuları farketmeye çalışmıştı. O anda Cezur veya Hazur konumunda bir hayvan kurban edilmiş ve hayvan can havliyle kendisini kurban edenin elinden sıyrılıp Beyt-i Haram'da kaynağın bulunduğu konumda can vermişti. Hayvan, can verdiği alanda bölüştürülmüş ve payları da başka yere nakledilmişti. Öldürülmüş hayvanın terslerinin artıkları da orada kalmıştı. O tersleri artığının üzerine üşüşen kuzgun, böcek yuvasını bulmaya çalışınca da Abdūlmuttalib o alanda kazma işine girişmişti.¹¹¹ Halebî'nin aktardığında, bu hayvan Allah tarafından Abdūlmuttalib'e kaynağın konumunu göstermesi için gönderilmişti.¹¹² Başka bir aktarıma göre ise Abdūlmuttalib'in kuyuyu bulması için Allah tarafından ona üç işaret verilmiş olup bunlar; kuzgunun gagalaması, tersleri atığının olduğu yer ve böcek yuvasıdır. Abdūlmuttalib'in o alanda kazma yaptığını duyan Kureyş halkı, iki putun ortasında kazma yapmasına müsaade olmadığını kendisine bildirmişti. Abdūlmuttalib de evladı Hâris'e kazma görevini tamamlayana kadar kendisini muhafaza etmesini ve kendisine emredilen bu görevi tamamlayıncaya dek kazmaya devam edeceğini bildirmişti. Abdūlmuttalib'in kararlı duruşunu işiten Kureyş halkı da onu kazma göreviyle bırakmıştı.¹¹³

Durumu fark edip bilgi edinen Mekkeliler iki gruba bölünmüştür. Topluluğun çoğunluğu tüm faaliyetlerinin neticesinde bir sürpriz görmeye alışkın oldukları Abdūlmuttalib ailesinin bu işte de kendilerini mutlu edeceklerini tahmin etmiştir. Diğer kalan kısmı ise; özellikle Abdūlmuttalib ile devamlı sürtüşme durumunda olan Benî Ümeyye ile Benî Mahzûm benzeri kabile önderleri, Abdūlmuttalib'le alay etmiştir. Abdūlmuttalib bu kişilere hiç takılmamış, gördüğü düşün etkisi ile kazmayı vurmaya devam etmiştir. Epey zaman geçmesine rağmen olumlu bir sonuç ortaya konmamıştır. Zemzemin meydana çıkmasının geç kalmasıyla dalga geçenler dil uzatmaya devam etmiştir. Tüm bu durumlara karşın Abdūlmuttalib kazmaya kesin bir inançla devam etmiştir. Bir gün bu kazma süreci

¹¹¹ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, 333-334; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/42; Beyhakî, *Delâil*, 1/86; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/383.

¹¹² Halebî, *İnsanu'l-uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn: es-Sîretü'l-Halebî*, 1/50.

¹¹³ İbn İshak, *Sîretu İbn İshâk*, 24; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/42; Beyhakî, *Delâil*, 1/86.

devam ederken Kâbe, Hâris'in sesini duymaya başlamıştır. Hâris: "Buldum, onu buldum..." diye bağırıştır. Hâris bir şey temin etmiştir lakin temin ettiği şey zemzem değildir. Zemzeme çıkan yolda bir hazine bulunmuştur. Cürhümlüler, Kâbe'ye armağan verilen bütün kıymetli malzemeleri kuyunun kenarına bırakmıştır. Hâris'in bulduğu hazine Cürhümlüler'in koyduğu hazinedir.¹¹⁴ O mülke ait kıymetli malzemeler ortaya çıktıkça Mekke şehrinin kimi önemli şahsiyetleri: "Ey Abdülmuttalib! Büyüklerimizden bizlere miras olan bu hazineye yalnızca sen mi konmaya çabalıyorsun? Senin hakkın olduğu kadar o mirasta bizim de hakkımız vardır!" diye söylenmiştir. Abdülmuttalib onlara cevap olarak: "Şu hazineler ne size ait, ne bana ait, bu miras Allah'ın Beyti Kâbe'nindir. Bir tanesine dahi el koymadan hepsini zemzem suyu için yaptıracağım kuyu ve Kâbe inşasında kullanacağım!" demiştir.¹¹⁵

Abdülmuttalib'in sözlerinin ardından aniden ortalık gerginleşmiş, Abdülmuttalib'e karşı ağır ifadeler kullanılmaya başlanmıştır. O esnada orada olan bazı kişiler Abdülmuttalib'i tehdide başlamış ve şöyle demiştir: "Ey Abdülmuttalib! Sen neye güvenmekte? Sen Hâris'ten başka çocuğa sahip misin ki bizlere karşı çıkıyorsun?" Bu ifade Abdülmuttalib'e çok dokunmuş olmalı ki, o esnada yanında olan tek evladı Hâris'e ve karşısında değerli eşyalar için gözleri ışıldayan Mekke halkına dönüp şöyle bir dua da bulunmuştur: "Ey Rabbim! Bana on erkek evlat bahşetseydin, ben de sana ait şu değerli eşyaları bu insanlara karşı savunsaydım. Rabbim! Şayet bana on erkek çocuk verirsen aralarından birisini senin uğrunda kurban vereceğim."¹¹⁶

O gün için tek evladı ile Mekkelilerin karşısında duramayacağını fark eden Abdülmuttalib, çözüm için o kimselere: "Gidip sizin karar vereceğiniz bir hakeme durumu taşıyalım ve hakemin verdiği karara da razı gelelim!" demiş, Mekkeliler de bu öneriyi onaylamıştır. Müzakereler sonucunda Şam'dan ünlü bir bilgin Sa'd b. Hüzeym bu sorunun hâkimi olması için karara bağlanmıştır. Tek bir kurul oluşturulup, yola düşülecek ve hakeme sorun aktarılacak ve hakemin verdiği hüküm esas alınıp hükme göre iş yapılacaktır. Bu hüküm icabı yola çıkılmıştır. Günler süren uzun yolculuğun yarısına geldikleri bir zamanda kabilenin suyu bitmiş ve kabile çöl ortasında suyu bitmiş bir biçimde kalmıştır. Bazıları

¹¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/643.

¹¹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/198.

¹¹⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/206-211.

kendilerine mezar kazmaya dahi başlayıp: “Hiç olmazsa bedenlerimiz hayvanlara yiyecek olmasın, mezarımızı hazırlayıp ecelin gelmesini öyle bekleriz.” demiştir. Abdülmuttalib ayaklanmış, devesine binip bir yöne doğru hızlıca gitmeye başlamıştır. Abdülmuttalib’in bu hızlı hareketlerine şaşırان kafiledekiler: “Nereye gidiyorsun ey Abdülmuttalib!” diye seslenmiş; “Olduğumuz yerde çaresizce böyle eceli beklemek akıllıca değildir” diye düşünen Abdülmuttalib, böylece eceli elleriyle getireceklerini ve bu yüzden durmanın yanlış olduğunu dile getirmiş, kafiledekilere harekete geçip su araştırmaları lazım geldiğini söylemiştir. Kafiledekiler, Abdülmuttalib’in bu çabasını kavrayamamıştır.

Abdülmuttalib, bir yandan dua edip Rabbine yalvarmış, bir yandan da kendisi su bulmak için çaba sarf etmiştir. Bir noktaya varınca, devesi bir taşla çarpmış, taşın olduğu konumdan kaymasıyla çölde birden su fışkırmaya başlamış ve Abdülmuttalib’in şehadet getirerek sevinmiştir.¹¹⁷ Abdülmuttalib’in tekbir getire getire bağırdığını duyan kafiledekiler de tekbir getirmeye başlamıştır. Abdülmuttalib, bindiğı devesinden inip susuzluğunu gidermiş ve kafiledekiler de gelip sudan içmiş, mataralarını da suyla doldurup taşımıştır. Abdülmuttalib ve kafiledekiler, susuzluklarını giderdikten sonra bu suyu tüketmeleri ve mataralarını doldurmaları için Kureyşlileri de çağırmış, gelen Kureyşliler de bu suyu içip mataralarına su koymuştur. İbn Kesir’in rivayetine değinecek olursak Abdülmuttalib, başka Kureyşlilerin sudan içmeleri için seslenince kafiledekiler o kişilerle bu suyu paylaşmayı uygun görmemiştir. Fakat Abdülmuttalib, kafiledekilerin söylediklerini işitmezlikten gelip onlara su vermeyi uygun bulmuştur.¹¹⁸

Bazı kimseler: “Bu gözle görülür bir delildir. Şayet Rabbimiz, Abdülmuttalib aracılığıyla çöl ortalarında bu içme suyunu bizlere verseyse o zaman hazinenin hakkı Abdülmuttalib’e aittir. Kararlaştırın, hazineyi Abdülmuttalib’e verelim ve gerisin geri yurdumuza varalım.” Bu teklif topluluk geneli tarafından kabul görmüş olsa da Benî Ümeyye kabilesinin, o zamanlar için önderi bulunan Harb b. Ümeyye’ye itirazda bulunmuştur: “Hâkim’e başvurmadan geriye dönsek de hazineyi Abdülmuttalib’e öylece sunamayız. Kura çekeriz, hazine kura da kime çıkarsa o sahibi olur.” Abdülmuttalib, bu mallarda bir

¹¹⁷ Abdülmuttalib’in bu durumu, yanında bulunanlar tarafından bir keramet olarak görülmüştür. Bk. Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, 46.

¹¹⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 1/616.

haklarının olmadığını söylemiştir.¹¹⁹ Câhiliye döneminde Arapların atalarından gördükleri üzere adak adama ve kurban kesme âdetleri bulunmaktadır. Yaygın olan bu gelenek yerine getirilirken, duruma göre fal okları kullanılmaktadır.¹²⁰ Fal okları Ka'be'nin yanı başında duran putların yanında çekilirdi.¹²¹ Abdülmuttalib de bu mallar için fal oku çekilebileceğini, kura da her kimin falında hangi hazine çıktıysa onun olacağını kabul edileceğini dile getirmiştir. Abdülmuttalib, Câhiliye döneminin âdetleri çerçevesinde atalarının dini üzere adağını gerçekleştirmeye çalışmıştır.¹²² Abdülmuttalib'in bu önerisini akıllıca kabul eden Kureyş, bu teklife tamam demiştir. Bunun akabinde Abdülmuttalib de kendine niyetle, Kâbe'ye niyetle ve Kureyş'e niyetle ikişer ikişer, toplamda altı adet fal oku çekilmesini emretti. Abdülmuttalib'in üç adet ok istediği de aktarılmaktadır. Seçilmiş fal oklarından beyaz renkliler Kureyş'e, sarı renkliler Kâbe'ye ve siyah renkliler de Abdülmuttalib'in kendisine ait kabul edilmiştir. Lakin bu fal oklarından siyah renklilerin Kureyş'e, kırmızı renklilerin Kâbe'ye ve beyaz renklilerin de Abdülmuttalib'e ait bulunduğu şeklinde de bir bilgi vardır.¹²³ Abdülmuttalib ile Kureyş halkı, fal oklarını almış Kâbe'nin içerisinde Hübel karşısında duran fal oku çekmekle görevli kişiye sunmuşlardı.¹²⁴ Abdülmuttalib, okları verip akabinde Rabbine dua da bulunmaya başlamıştır. Abdülmuttalib'in ettiği duası şöyledir:

“Allah'ım! Sen övgülerin en yücesiyle övülen bir meliksin; Rabbim, sen ilkleri var eden ve dünyayı çevirensin Allah'ım, sen koca taşları sabitleyensin;

Her dünya'ya adım atan ve meydana gelmiş olan sendendir

İstersen şayet istediğine ilham edensin

Süsün ve demirlerin konumunu istediğin kişiye istediğinde fark ettir

En çok ben ant içmişim;

Rabbim! Andımı gerçek eyle o yeminden geri durmayayım.”¹²⁵

¹¹⁹ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/389.

¹²⁰ Kelbi, *Putlar Kitabı*, 36; Ali Osman Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2014), 164.

¹²¹ Kelbi, *Putlar Kitabı*, 36; Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*, 203.

¹²² İslâmî dönemlerde ortaya çıkmış olan câhiliye kavramı, gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse hadislerde Arapların İslâm'dan önceki tutum, inanç ve davranışlarını İslâmî devirdekenden ayırt edebilmek amacıyla kullanılmaktadır. Genel olarak Araplar'ın İslâm'dan önceki dönemine “Câhiliye” veya “Câhiliye çağı/asr-ı l-câhiliyye” denilmektedir. Geniş bilgi edinmek için bkz: Mustafa Fayda, “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/17-19.

¹²³ İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, 333; Fâkihî, *Ahbârü Mekke*, 2/10.

¹²⁴ İbn İshak, *Sîretü İbn İshâk*, 26; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/146-147.

¹²⁵ Beyhakî, *Delâil*, 1/96; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/246.

Ok çekme görevlisinin okları çekmesi sonucunda siyah oklar kılıç ve zırhlara, sarı oklar ceylanlara denk gelmişti. Lakin Kureyşliler'in sahip olduğu beyaz oklarsa hiçbir şeye denk gelmemişti.¹²⁶ Abdülmuttalib, kuranın ardından kılıçları eritmiş Kâbe'ye kapı yapımında kullanmış, altından yapılmış olan ceylan heykellerini de kapısına astırmıştı. Bu sayede ilk kez Kâbe altın ile süslenmiş bulundu.¹²⁷ Bunun yanı sıra Kâbe'ye armağan edilen altından iki geyiği de kuyudan çıkarmış ve Kâbe'nin kapısı için işleme yapmıştır.¹²⁸ Tüm bu gelişmeler neticesinde Haşimoğulları Kureyş üzerinde üstünlük sağlayıp zemzem kuyusunun kontrolünü ele geçirdiler.¹²⁹

Abdülmuttalib ve evladı Hâris asırlardır ortadan kaybolmuş bulunan zemzemi tekrar gün yüzüne çıkardı. Abdülmuttalib, zemzem kuyusunu tekrar bulmasının ardından kuyunun üstüne iki havuz inşa ederek Hârisle birlikte o havuzları zemzemle doldurdu. Abdülmuttalib'e karşı kıskançlık besleyen kimi Kureyşliler, gece yarısı havuzları talan ediyor, sabah aydınlanınca da Abdülmuttalib bu havuzları tekrar eski haline çeviriyordu. Lakin Kureyşliler'in yaptıkları bu ve benzeri taşkın hareketlerin adedi çoğalınca Abdülmuttalib de bu hal için Rabb'ine istekte bulunmuş, düşünde Abdülmuttalib'e şunlar denilmiştir: "Söyle ki Rabbim! Zemzemi yıkanmak için kullanana hakkımı helal etmiyorum, zemzem yalnız içen kimse için helal ve şifa kaynağıdır." Rüyasından kalkan Abdülmuttalib, Kureyş halkının mescit alanında toplu bulunduğu esnada oraya gitmiş kendine düşünde aktarılanları Mekkelilere söylemiştir. O günden sonra da havuzlara musallat olan kimseler bir hastalığa tutulmuşlardı. Bu yaşananların akabinde Kureyş halkı o havuzlara zarar vermeyi terk etmişti.¹³⁰ Halebî'den aktarılan rivayetteyse; Kureyş halkından biri, gelmiş Abdülmuttalib'in zemzem kaynağının üstüne kurduğu havuzdan birisinin içinde yıkanmış. Bu hadiseyi duyan Abdülmuttalib de öfkelenmiş ve düşünde kendine şöyle dendiğini işitmişti: "Allah'ım! Hakkımı yıkanan kişiye helal etmeyeceğim, hakkımı yalnızca zemzemden içen kimselere helal edeceğim." Lakin Halebî'nin aktardığı bu olayda

¹²⁶ İbn İshak, *Sîretü İbn İshâk*, 26.

¹²⁷ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/147; Beyhakî, *Delâil*, 1/96; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf*, 2/77; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/246.

¹²⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/338; Ebul-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1997), 2/2; Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamîs Fî Ahvâli'n-Nefs*, 1/58.

¹²⁹ Muhammed Hüseyin Heykel, *Hiz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Vahdettin İnce, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000), 21.

¹³⁰ İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, 333; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/42; Beyhakî, *Delâil*, 1/87.

bu durum dikkate alınmalıdır; farklı eserlerde Abdülmuttalib ettiği duasının ardından düşünde şahsına bu şekilde öğretilirken, Halebî'nin aktardığı rivayete baktığımızda Abdülmuttalib'in duasından evvel şahsına bu dualar düşünde öğretilmiştir.¹³¹ Nitekim Abdülmuttalib zemzem kuyusunu ortaya çıkarınca şehirdeki diğer bütün su kaynakları terk edildi ve zemzem içme suyu olarak alternatifsiz hale geldi. Çünkü zemzem hem Kâbe'nin avlusunda bulunan kutsal bir kuyu, hem de suyu bölgedeki farklı sulara kıyasla daha çok, daha temiz ve daha tatlı olan bir kaynaktı.¹³² İçme suyu dışında kullanılmasına izin verilmeyen ve kutsal kabul edilen zemzemden şehir halkı ve Kâbe'yi ziyaret için gelenler bolca içerek üzerlerine dökünmeye ve dışarıdan gelenler memleketlerine götürmeye başladılar.¹³³ İslâm öncesi dönemde senede bir kez zemzem kuyusunun çevresinde tören düzenlerler ve böylece suda yıl boyunca bir eksilme olmayacağına inanırlardı. Mekke halkının inanışında Şâban'ın yarılarındaki belli bir akşam zemzem suyu oranı artar, tat olarak da fazlaca güzelleşirdi; bu akşamda tüm Mekke'nin katılımıyla törenler düzenlenmekteydi.¹³⁴

Zemzem kaynağını Abdülmuttalib'in tekrardan keşfedip çıkarmasıyla alakalı rivayetler ilk dönem eserlerinde bütün itibarıyla bu tarzda aktarılmaktadır. Lakin bu hususa tenkidi bakış açısıyla değinen İsrâfîl Balcı hocanın ise bu hususla alakalı bahsi geçen rivayetlerine baktığımızda birtakım çelişkiler ve değişik betimlemeler içermektedir.¹³⁵ Balcı hocanın aktardığına baktığımızda, Cürhümlüler'in kapatıp şehri terk ettiği zemzem kuyusundan Abdülmuttalib haberdar bulunup, Kusay gibi kendisi de Mekke'yi ziyaret eden hacılar için içecek gereksinimini gidermek maksadıyla çeşitli çözümler düşünmüş ve zemzemin konumunu bulabilmek amacıyla da birtakım araştırmalarda bulunmuş ve sonunda da ilahi yardım olmadan zemzemi bulmuş ve meydana çıkartmıştır.¹³⁶ Abdülmuttalib'in zemzemin konumunu bulma amacıyla birtakım çalışmalara giriştiğini aktaran Balcı, bu çalışmaların nasıl çalışmalar olduğunu aktarmamıştır. Bunun yanında zemzem kuyusundan haberi olan kimse yalnız Abdülmuttalib

¹³¹ Halebî, *İnsanu'l-uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn: es-Sîretü'l-Halebî*, 1/53.

¹³² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/44; Cevad, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, 4/77; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/210. Mekkeliler hac mevsimlerinde şehrin uzak kesimlerinden içme suyu getirme meşakkatinden de kurtulmuşlardı.

¹³³ Fakihî, *Ahbâru Mekke*, 2/48-51; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/52.

¹³⁴ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 2/1154; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 103-104.

¹³⁵ İsrâfîl Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 119.

¹³⁶ Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, 123.

olmasa gerekir. Çünkü Abdülmuttalib zemzem kuyusunu bulduğunda Kureyş Abdülmuttalib'in yanına gelmiş ve bu kaynağın ataları İsmâil'in kaynağı olduğunu aktarmışlardı.

Başka bir rivayete baktığımızda da “Hac döneminde hacılar için su gereksinimini gidermek maksadıyla Mekke'nin civarında var olan kuyulardan su taşıyıp sikaye görevi gereği Kâbe'nin yanibaşında bulunan havuzların doldurulması icab ediyordu. Bu eylemin meşakkatli oluşunun yanı sıra bu işi yapmak için de fazla insana ihtiyaç duyulmaktaydı. Muttalib'in vefatının ardından Sikaye vazifesini üstüne alan Abdülmuttalib'in de bu vazifeyi yerine getirmek için çok fazla insanın yardımına sahip bulunmadığından dolayı da zemzemi tekardan ortaya çıkarmayı düşünmesi normaldir.”¹³⁷ Heykel'in aktardığına baktığımızdaysa, “Arap halkı, Mudad b. Amr'ın üstünü örtmüş bulunduğu zemzem kaynağını unutmadığı gibi zemzemin tekrar açılmasını da arzulamıştır. Abdülmuttalib, bulunduğu konum gereği bu iş üzerine en fazla fikir yürüten kimseydi. Abdülmuttalib'in bu kararlı tutumu sonucunda uykuya daldığı esnada düşünde zemzemle alakalı birtakım sesler işitmeye başlamıştı. Abdülmuttalib'in işittiği bu değişik sesler, Abdülmuttalib'i zemzem kuyusunu kaybolduğu yerden tekrar meydana çıkarması hususunda teşvikte bulunuyordu.”¹³⁸

Abdülmuttalib'in zemzem kuyusunu bulması ile alakalı aktarılan bu anlatımlar da dikkatimizi çeken bölüm, genel anlamda kuyu ile alakalı alametlerin yanı sıra kuyuyu kazmasının Abdülmuttalib'e düşte öğretilmesidir. Kaynak taraması sonrası edindiğimiz ilk dönem eserlerinin tümünde hadisenin genel olarak kendine düşünde öğretilmiş bulunması ve bu anlatımın haricinde de değişik bir rivayetin bulunmaması, bu benzeri rivayetlere şüpheyile bakılmasının ehemmiyetini bizlere göstermektedir. Abdülmuttalib'in bazı çalışmalarda bulunmuş olma olasılığının üstüne durarak bu hususun şuuraltına yer etmesinden dolayı da düşünde bu hususla alakalı bazı durumlar görme ihtimali akla gelebilecek olasılıklardan bir diğeridir. Siyer yazarları, Abdülmuttalib'in zemzem kuyusunu doğru ve sürekli tekrarlayan bir düş ile bulduğunu bizlere aktarmaktadırlar. Bu düş, öyle düşünüyoruz ki Allah (c.c) eliyle Abdülmuttalib'e gösterilen bir çeşit rüyadır. Allah, Abdülmuttalib'in kalb güzelliğinden ve ruh

¹³⁷ Berki-Keskioğlu, *Hatemi'l-Enbiya Hz. Muhammed ve Hayati*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 31.

¹³⁸ Heykel, *Hiz. Muhammed'in Hayati*, 156.

parılısından dolayı Abdülmuttalib'e esenlik vermiştir.¹³⁹ Muhammed Ebû Zehra'nın bu mevzu ile alakalı aktardığı görüş, ilginç, şaşırtıcı ve dikkat çeken bir ehemmiyete haizdir. Çünkü bu yorumu Ebû Zehra'dan başka aktaran âlim bulunmamaktadır.

Mekkeliler arasında mühim bulunan vazifelerden görülen sikâye ve rifâde vazifelerini Abdülmuttalib yüklenmiş,¹⁴⁰ bu vazifeleri hakkıyla yapabilmek amacıyla gayrette bulunmuş ve bu vazifeler icabı hacca gelenlerin yemek ve su gereksinimlerini gidermiştir. Abdülmuttalib, zemzem suyunu kırbalara doldurup Mekke'den Arafat'a değin taşır, hac için gelenlerin su gereksinimlerini o bölgede giderirdi.¹⁴¹ Abdülmuttalib, develerinden sağdığı sütleri bal ile karıştırır ve bu karışımı zemzemin etrafında olan havuzların içerisine koyar ve hac dönemi gelince Mekke'ye hac için gelenlere sunardı. Bunun yanı sıra parayla kuru üzüm alır hoşaf pişirir ve hoşafı da hac için gelenlere sunardı. Abdülmuttalib, tüm yaptıklarını zemzem suyunun katı halini yumuşatmak maksadıyla yapmaktaydı. Çünkü zemzem suyu fazlaca katıydı.¹⁴²

İnsanlar zemzem kuyusunun bulunması, Fil vakasındaki icraatı ve Seyf Zî Yezen'le ilişkilerinden dolayı Abdülmuttalib'e eskisinden fazla saygıda bulunmuştur. Gözler, bu olayın peşi sıra Abdülmuttalib'in ve kabilesinin üstünde olmuştur.

Abdülmuttalib'in duası hangi ruh durumu ile edildiyse kabul görecektir. Allah'ın (c.c) Abdülmuttalib'e, vereceği on erkek evladın içinde Efendimiz'in atası Abdullah da vardır. Zemzem kuyusunu ararken Hâris'in dışında evladının bulunmaması, Adî b. Nevfel'in de Abdülmuttalib'i evlatlarının az olması ile kınaması gibi sebeplerden dolayı Abdülmuttalib'in bu şekilde bir adak adanmış olması pek tabiidir. Netice itibariyle Araplarda evlat adedinin fazlalığı, o kimsenin kuvveti ve nüfuzu bakımından öneme sahiptir. İddiaya göre Abdülmuttalib, daha hatırlı bir kimse olma maksadı ile fazla çocuğa sahip olma hususunda arzu taşımaktadır.¹⁴³ Abdülmuttalib, çocuklarının sayısı onu bulunca¹⁴⁴ ve onların

¹³⁹ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/384; Ebû'z-Zehra, *Hatemu'n-Nebiyyin, Daru'l-Fikri'l-Arabi*, 1/83.

¹⁴⁰ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/142; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/251.

¹⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/67.

¹⁴² Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/486; Muhammed b. Ahmed, İbn Ziya', *Târîhu Mekketu'l-Müşerrefete ve'l-Mescidu'l Harâm ve'l-Medînetü's-Şerîfetü ve'l-Kabru's-Şerîf*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1424/2004), 68.

¹⁴³ Muhammed Ebû Zehra, *Hatemu'n-Nebiyyin, Daru'l-Fikri'l-Arabi*, 1/85.

buluğ çağına ermiş olup kendilerini koruyacak yaşa geldiklerini de anlayınca¹⁴⁵ adları; Hamza, Zübeyr, Hacı¹⁴⁶ Mukavvim, Dırar, Ebu Leheb, Abbas, Haris, Ebu Talip olan evlatlarını toplayarak yapmış olduğu adağı hususunda onlara bilgi vermiştir.¹⁴⁷ Evlatlarından da yaptığı adağa bağlı kalmaları ve Allah'a karşı vefalı olmaları isteğinde bulunmuştur.¹⁴⁸ Evlatları da atalarının istediğini kabul edip bu işin nasıl olacağını babalarına sual etmiştir.¹⁴⁹ Abdülmuttalib de evlatlarından hepsinin teker teker birer ok alması ve üstüne adlarını yazıp etrafına toplanmalarını talep etmiştir. Evlatları söyleneni yapmış ve atalarının etrafına gelmiştir.¹⁵⁰ Abdülmuttalib, evlatlarını da yanına alıp Kâbe'nin içerisinde olan Hübel'in dibine gider.¹⁵¹ Hübel, Kureyş'in Mekke'deki putlarının en büyüğüdür. Hübel, Kâbe içerisinde bulunan bir kuyu üzerinde bulunmaktadır. Kâbe'ye hibe edilen armağanlar o kuyu içinde toplanmaktadır.¹⁵² Hübel'in yan tarafında falcılık okları bulunmaktadır.¹⁵³

Abdülmuttalib; okları almış Hübel'in yanında olan ok çekim görevlisine teslim etmiş görevliye yaptığı adağı anlatıp evlatlarının oklarını vurmasını, oğullarının kurasını çekmesini talep etmiştir. Abdullah da o dönemde atasının yahut anasının en küçük oğlu¹⁵⁴ olup Abdülmuttalib'in de en sevdiği çocuğudur.

¹⁴⁴ Belazuri, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/86.

¹⁴⁵ İbn İshak, *Sîretü İbn İshâk*, 10; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/151; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/69; Belazuri, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/87.

¹⁴⁶ İbn Sa'd'da "Gaydak" ismiyle aktarılmaktadır. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/69.

¹⁴⁷ Abdülmuttalib'in evlatlarına adadığı adağından bahsetmesi, zenzem kuyusunun kazılmasından otuz sene sonrasını bulmuştur. Muhammed b. Yusuf Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd*, 1/244.

¹⁴⁸ Fakat Halebî'nin aktardığında, Abdülmuttalib'in on erkek evladı dünyaya gelince Ona adağını yapması hatırlatılmıştır. Bir diğer rivayete göre de Abdülmuttalib, adakta bulunduğunu hatırlamayınca kendisine adağını uygula diye söylenmiştir. Bundan dolayı Abdülmuttalib de kalkıp küçükbaş kurban etmiş ve onu yoksullara ulaştırmıştır. Fakat rüyasında daha kesmesi söylenince Abdülmuttalib de büyükbaş hayvan kurban etmişti. Lakin tekrar daha büyüğünü iletilince, kalkıp bir deve kesmiştir. Lakin yine daha büyüğünü kesmesi lazım olduğu iletilince "Nedir ondan daha büyük olan?" diye sual etmiş ve ona "adağında belirttiğin oğlarından bir tanesini kurban et" buyrulmuştu. Halebî, *İnsanu'l-uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn: es-Sîretü'l-Halebî*, 1/54.

¹⁴⁹ Evlatlarından herhangi biri Abdülmuttalib'e itiraz etmemiş ve ona şunu söylemişlerdi: "dilediğini uygula ve adağını yap." İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/71.

¹⁵⁰ İbn İshak, *Sîretü İbn İshâk*, 10; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/151-152; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/69. Evlatlarından Abdülmuttalib'e ilk boyun eğenin oğlu Abdullah olduğu rivayet edilir. Halebî, *İnsanu'l-uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn: es-Sîretü'l-Halebî*, 1/54.

¹⁵¹ İbn İshak, *Sîretü İbn İshâk*, s. 32; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/151-152; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/71; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/240.

¹⁵² İbn İshak, *Sîretü İbn İshâk*, 10; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/152.

¹⁵³ İbn İshak, *Sîretü İbn İshâk*, 10.

¹⁵⁴ Kastalânî'den aktarılanlara göre, babası onu kurban etmek istediği zaman babasının en küçük erkek evladı idi, ondan sonra da Hamza ve Abbas doğdular. Bk. Ahmed b. Muhammed Kastalânî, *el-Mevâhibü'l-Ledünniye bi'l-Minehi'l-Muhammediyye*, (Mısır: Mektebetü't-Tevfikîyye, t.s.), 1/70; Diyarbekrî, *Târîhu'l-Hamîs Fî Ahvâli'n-Nefis*, 1/183.

Görevlendirilen kişi fal oklarını eline almış kurayı çekmek üzere olduğu zaman Abdülmuttalib, Hübel'in civarına gidip duada bulunmaya başlamıştır.¹⁵⁵ Aktarıldığına göre Abdülmuttalib, okun Abdullah'ı göstermemesi için şu minvalde duada bulunmaya başlamıştır.¹⁵⁶

“Allah'ım! Ok Abdullah'a denk gelmesin.

Ben bu durumun bana fazla gelmesinden endişeleniyorum.

Evladımı kurbanlık edecek bir oktan korkuyorum.

Bugün hayırlı bir ok çıkmasını umud ediyorum.

Evladımı affedecek, beni armağan ile mutlu edecek.”¹⁵⁷

Diğer bir aktarıma göre de şu şekilde dua da bulunduğu aktarılır:

“Rabbim!

Ben evlatlarımdan bir tanesini sana kurban vermeye adakta bulundum.

Ben evlatlarım arasında kura çektireceğim,

Sen istediğine denk getir.”¹⁵⁸

Ok çekme görevlisi, okları çekmiş ve kura ilk çekişte Abdullah'ın ismine denk gelmişti.¹⁵⁹ Akabinde oğlu Abdullah'ın elini tutan Abdülmuttalib, elindeki bıçağıyla beraber Abdullah'ı kurban etmek amacıyla Kureyş civarında kurbanlarını götürdüğü kurban kesim yerine¹⁶⁰ Naile ve İsaf putlarının etrafına gitmişti. Abdülmuttalib'in bu davranışını işiten Kureyşliler Abdülmuttalib'e yaptığıнын maksadını sual etmiş, Abdülmuttalib de bulunduğu adağına karşı evladını kurban vermek arzusunu dile getirmiştir.¹⁶¹ Abdülmuttalib, evladı Abdullah'ı kurban vermek arzusunu dile getirince, Kureyş ile kendi evlatları Abdülmuttalib'e evladını kurban etmemesini aktarmış ilaveten bunun gerçekleşmesi halinde de başka ataların da evlatlarını kesmeye başlayacağını, nesillerin yok olma tehlikesini ve bu halin insanlar nezdinde bir adet haline gelmesinden korktuklarını kendisine aktarmışlardı.¹⁶² Muğire b. Abdullah b. Âiz

¹⁵⁵ İbn İshak, *Sîretu İbn İshâk*, 33; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/152-153; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/241.

¹⁵⁶ Beyhakî, *Delâil*, 1/99.

¹⁵⁷ İbn İshak, *Sîretu İbn İshâk*, 11.

¹⁵⁸ Diyarbekrî, *Târihu'l-Hamîs Fî Ahvâli'n-Nefs*, 1/182; Beyhakî, *Delâil*, 1/87.

¹⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/72.

¹⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/69; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 2/1269.

¹⁶¹ İbn İshak, *Sîretu İbn İshâk*, 34; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/153; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/241.

¹⁶² İbn İshak, *Sîretu İbn İshâk*, 12; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/153.

ismindeki bir kişi, Abdülmuttalib'e şunları dedi: "Evladını kesme, şayet çocuğunun kurtulması bizim mallarımıza mâl olursa mallarımız evladına feda olsun."¹⁶³

Bir diğer rivayete baktığımızda ise Abdülmuttalib'in kız çocuklarından biri atasına kardeşlerinin affedilmesini ve bunun yerine de haremde olan develeri kesmesini istemişti.¹⁶⁴ Fâkihî'nin aktardığına bakarsak da Abdullah'ın dayı tarafı olan Mahzumoğulları, Abdülmuttalib'in yanına gelmiş ve Abdülmuttalib'e başka evlatlarının içinden kız kardeşlerinin evladını mı kurban vereceğini sual etmişlerdi. Abdülmuttalib cevaben evlatları içerisinde kura çektiğini ve kuranın da üç kez üst üste Abdullah'a geldiğini aktardı.¹⁶⁵

Abdülmuttalib'i bu davadan vazgeçiremeyeceklerini fark eden Kureyşliler, Abdülmuttalib'in Hicaz'a seyahat etmesini ve orada bir cini bulunan Necah, Secah¹⁶⁶ yahut Kutbe¹⁶⁷ ismindeki bilge kadına bu durumu aktarmasını ve onlardan çıkacak fikri öğrenip ona göre davranışta bulunmasını öğütlemişlerdir. Bu kimseler şayet kendine evladını öldür derlerse gel evladını kes ve adakta bulunduğunu yap ama şayet sen ile evladın için farklı bir kurtuluş aktarırsa da onu uygulamasını istemişlerdi. Abdülmuttalib, Kureyş halkının kendisiyle paylaştığı düşünceyi olumlu karşılamış ve uygulamaya koyulmuştur.¹⁶⁸ İbn Sa'd'a göre rivayetin bu safhasında, Abdülmuttalib ne falcıya ne de kâhine gitme ihtiyacı hissetmeden, Kâbe hizmetkârına, tek evladı Abdullah ve 10 deve için fal çekmesini istediğini ve fal oku oğluna denk geldikçe adedi fazlalaştırdığını ve 100'e tamamladığı rivayetini bizlere aktarır.¹⁶⁹

Abdülmuttalib, Medine'ye yola koyulmuş lakin vardığında o kâhini orada görememişti. Kâhine kadının Hayber'de bulunduğu haberini edinen Abdülmuttalib, Hayber'e kadar yolculuk etmiş ve kadını orada bulmuş ve kâhineye yaşadığı tüm hadiseleri aktarmıştı. Kâhine kadın, o zaman cininin yakınında bulunmadığını bu nedenle de bu hususu cinine sual edemediğini

¹⁶³ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/153-154; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1/242; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf*, 2/86; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 1/609; Abdülmuttalib'e bu öneriyi Abdülmuttalib'in amca oğlunun zikrettiği de söylenir. Ebû Zehra, *Hatemu'n-Nebiyyin, Daru'l-Fikri'l-Arabi*, 1/86.

¹⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/72.

¹⁶⁵ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/10.

¹⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/248.

¹⁶⁷ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/154.

¹⁶⁸ İbn İshak, *Sîretu İbn İshâk*, 36; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/154; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/46; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/242.

¹⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/69-70.

söylemiş Abdülmuttalib ve yanındakilerin ertesi gün tekrar yanına uğramaları icab ettiğini dile getirmişti.

Abdülmuttalib ve yanındakiler, kâhinenin yanından gitmiş ve bir gün sonra da yeniden o kâhine kadının yanına gitmişlerdi. Kâhine kadın, Abülmuttalib ve yanındakilere cininden bu husus ile alakalı kendine haber geldiğini aktararak o kabileden bir kimsenin diyetinin miktarının ne olduğunu soruyordu. Abdülmuttalib’le beraber yanındakiler de bir kimsenin kefaretinin on deve olduğunu kâhine kadına iletmişlerdi. Buna binaen kâhine, gelenlere yurtlarına tekrar gitmelerini ve Abdullah ile on deve arasında kura çekme işlemi yapmalarını aktarmış, kuranın Abdullah’a isabet etmesi halinde de tanrıları razı gelene ve kura develere isabet edene değin deve adetlerini arttırıp kura çekmelerini aktarmıştı. Abdülmuttalib ve yanındakiler, kâhineden bu malumatları alıp akabinde Mekke şehrine tekrar varmışlardı.¹⁷⁰

Mekke şehrine gelen Abdülmuttalib, oğlu Abdullah ve on deve arasında fal oku çekmek maksadıyla Kâbe civarına gelmiş ve duada bulunmaya başlamıştı.¹⁷¹ Fal oku çekilmiş ve fal Abdullah’ın ismine isabet etmişti.¹⁷² Develerin adedine bir on adet eklenerek bir kez daha kura çekilmiş, lakin fal tekrar Abdullah’ın adına denk gelmişti. Bu şekilde develerin adedi on on arttırılarak develerin adedi yüze varana değin fal oku çekilmeye devam edildi. Deve adedi yüze ulaşınca Abdullah ve yüz adet deve arasında fal oku çekildi ve fal nihayet yüz adet deveye isabet etmişti.¹⁷³ Kura sonunda, develere denk gelince de Abdülmuttalib ile etrafındakiler şehadet getirip sevinmişlerdi.¹⁷⁴ Kureyş halkı; Abdülmuttalib’e, “Ya Abdülmuttalib! İlahın razı oldu da evladın bağışlandı.”

¹⁷⁰ İbn İshak, *Sîretu İbn İshâk*, 34; İbn Hişam, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, 1/154; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 2/242; Beyhakî, *Delâil*, 1/100; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, 1/610; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 2/248; Diyarbekrî’nin aktardığına baktığımızda, kâhine kadın direkt olarak onlardaki diyetin ne kadar olduğunu soruyordur. Diyarbekrî, *Târîhu’l-Hamîs Fî Ahvâli’n-Nefs*, 1/183.

¹⁷¹ Câhiliye döneminde oklarla fal bakma geleneği şöyle idi: Hübel’in yanında yedi tane ok bulunur ve her okun üzerinde bir yazı yazardı. Okların üzerinde bulunan yazılar; “akıl”, “evet”, “hayır”, “sizdendir”, “sizden değildir” ve “sular” şeklindeydi. Araplar, herhangi bir konuda ihtilafa düşmeleri halinde bu oklar ile kura çekerek problemi çözer ve kura sonucunu da uygularlardı. Misalen bir çocuğu sünnet etmek, birini evlendirmek, ölüyü gömmek istediklerinde veya birisinin nesebi hakkında şüpheye düştiklerinde onunla beraber Hübel’in yanına giderlerdi. Yanlarında ok çekme görevlisine vermek için kurban ve yüz dirhem bulundurlardı. İbn İshak, *Sîretu İbn İshâk*, 32-33; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 2/240-241; Süheylî, *er-Ravzü’l-ünûf*, 2/85; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, 1/609.

¹⁷² Kureyş, Abdülmuttalib’e Rabbi razı gelene değin develerin sayısını arttırmasını öğütlemiştir. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/46.

¹⁷³ İbn İshak, *Sîretu İbn İshâk*, 37; İbn Hişam, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, 1/154-155; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 2/242; Süheylî, *er-Ravzü’l-ünûf*, 2/87-88.

¹⁷⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 1/72.

dediler.¹⁷⁵ Bunlar Abdülmuttalib'e aktarılınca da Abdülmuttalib bu durumu kabul etmeyip kuranın üç kez daha tekrar edilmesini arzulamıştı. Kura, üç kez daha Abdullah ile develer arasında tekrarlanmış ve artık kura develere çıkmaya başlayınca develer kurban edilip etleri halkın tüketimine bırakıldı.¹⁷⁶ Efendimiz (s.a.v) atasının ve büyük babası Hz. İsmâîl'in bu yaşadıkları kurban hadiseleri sebebiyle: “*Ben iki kurbanlık atanın evladıyım!*”¹⁷⁷ demiştir.

¹⁷⁵ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/155.

¹⁷⁶ İbn İshak, *Sîretu İbn İshâk*, 39; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/155; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/46.

¹⁷⁷ Ebû Abdullah el-Hâkim b. Abdullah b. Muhammed Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1990), 2/604-609.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İSLÂMİYET SONRASI ZEMZEM TARİHİ

2.1. Hz. Peygamber Dönemi

Zemzem kuyusu tarihsel dönemde Kâbe'yi ziyarete gidenlerin su gereksinimini gidermiştir. Zemzemin susuzluğu gidermenin yanında açlığı da giderdiğine değinen, İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet sonrası döneme baktığımızda pek çok rivayet bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in bakıcısı Ümmü Eymen de Hz. Peygamberin sabahları zemzem içip güne başladığında, bazen akşama değin yemek yeme ihtiyacı hissetmediğini aktarmıştır.¹⁷⁸ Mekke'de zemzem haricinde kalan herhangi bir kaynak Mekkelilerden zemzem kadar değer bulmamıştır.

Rivayetlerde, Hz. Peygamber'in sütannesinin yanındayken göğsünün yarılmasıyla vuku bulan hadisede zemzeme dair bilgiler geçmektedir. Enes b. Malik'ten rivayet edildiğine göre, Peygamber Efendimiz (s.a.v) günün birinde arkadaşlarıyla oyun oynarken, Cibril (a.s) geldi, Hz. Peygamber'i aldı, uzanmasını sağladı, göğsünü yarıp kalbini çıkardı. Akabinde yüreğinden bir kan pıhtısını temizleyip, "Bu, iblisin sende bulunan payıdır."¹⁷⁹ demiştir. Sonra da içinde zemzem suyu bulunan altın tasla kalbini yıkayıp yerine koymuş, göğsünü tekrar birleştirmiş ve Hz. Peygamber'i aldığı mekâna götürmüştür. Rivayete göre arkadaşları peygamberimizin solgun yüzünü görünce öldü diye korkmuş ve koşup annesine "Muhammed öldü." demişlerdir. Bundan sonra Enes b. Malik: "Ben Hz. Peygamber'in göğsünde bulunan yara emarelerini gözlemliyordum." demiştir.¹⁸⁰ Aktarılan bazı rivayetlere baktığımızda ise, Cibril (a.s) değil de, iki adet ak giysili adam, iki melek vb. gelmiş ve Hz. Peygamber'in karnını açmışlar, kar suyu ve gül suyu ile temizlemişlerdir.¹⁸¹ Hz. Peygamber'in daha dört-beş yaş civarında sütannesinin yanındayken, on yaş civarında çocukken, kendine ilk kez vahiy

¹⁷⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/133.

¹⁷⁹ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, çev. Prof. Dr. Mehmet Yaşar Kandemir, (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2017), 79.

¹⁸⁰ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebû Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asar*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Beyrut: Dârü't-Tac, 1989), 7/330; Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1974), "İman", 261, 1/147; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/121-149.

¹⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakat*, 1/113-150; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/164-166; Abdürrezzak, *Musannef*, 5/315-6, no: 9718; Hakim, *Müstedrek*, 2/616; Heysemi, *Mecmau'z-Zevaid*, 6-2/221.

gelişinde Hira mağarasında ve Mi'rac hadisesinde yani dört kez bağrının yarılıp yüreğinin çıkarılması ve zemzemle temizlenmesi hususu aktarılmaktadır.¹⁸² Hz. Peygamber (s.a.v) dedi ki: “Mekke’de bulunuyorken Cebrâil hanemin üzerine kırdı geldi. Yüreğimi açıp zemzem ile temizledi. Ardından altın kabta iman getirdi. Onu yüreğime döktü ve yüreğimi tekrar bıraktı. Ardından elimden tuttu ve beni semaya yükseltti...”¹⁸³ İnşirâh sûresinde geçmekte olan, “Biz senin göğsünü açıp genişletmedik mi?” manasındaki ilk âyet, Hz. Peygamber’in yüreğinin zemzemle yıkanıldığı ve sonrasında bilgi ve hikmetle doldurulup tekrar yerine koyulduğu şeklinde yorumlar yapılmıştır.¹⁸⁴ Rivayetleri müelliflerin çoğu onaylamış, hadiseyi mucizevi bir durum olarak aktarmış ve olayı peygamberliğe işaret eden bir durum olarak görmüşlerdir.¹⁸⁵ Lakin bazı ilim adamları bu hususta farklı yaklaşımlarda bulunabilmişlerdir.¹⁸⁶ Biz burada konumuz gereği bu hususu değerlendirmeyeceğiz.

Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil’in uygulamış olduğu adetleri İslâm’a göre yeniden şekillendiren Hz. Peygamber sahabelerine çokça zemzem içmelerini ve yurtlarına da taşımaları tavsiyesinde bulunmuştur. Hz. Peygamber de bizzat Mekke’den Medine’ye sıklıkla zemzem götürmüştür. Hz. Peygamber zorunluluk bulunmadıkça zemzemin temizlenmek maksadıyla kullanılmasını doğru bulmamıştır.¹⁸⁷

Hz. Peygamber’in tatbik ve öğütleri hususunda edebiyat ile tarih kitaplarında ve diğer eserlerde zemzemin kıymetine değinen rivayetler bir arada toplanmıştır. Hadis kitaplarında konuyla ilgili özel bölümler oluşturulmuştur. Hz. Peygamber, “*Biz ile münaфіklar kıyaslandığında belirgin fark bizim zemzem suyunu çokça içebilmemizdir; çünkü münaфіklar katiyen zemzemi bol bol*

¹⁸² Muhammed b. Yusuf Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sireti hayri'l-ibâd*, 2/ 82-86.

¹⁸³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/143.

¹⁸⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 37; Buhârî, “Menâkıbü'l-ensâr”, 42; Müslim, “İmân”, 261-263.

¹⁸⁵ bkz: Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/42-3; Mevdudi, *Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. Ahmed Asrar, (İstanbul: Pınar Yay, 3. Baskı, 1992), 1/246; Gazzali, Muhammed, *Fıkhu's-Sîre*, çev. Resul Tosun, (İstanbul: Risale Yayınları, 1987), 61-3; Said Hawa, *el-Esas fi's-Sunne ve Fıkhuha*, (Kahire: Dârü's-Selam, 1989), 1/163-5; Buti, Muhammed Said Ramazan, *Fıkhu's-Sîre*, (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Hadis, 1386/1967), 51-2; Şibli, Mevlana en-Nu'mani, *Büyük İslâm Tarihi Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1981), 2/462; M. Ebu Zehra, *Hatemu'n-Nebiyyin*, 1/126-7.

¹⁸⁶ Bkz: Gazzalî, *Fıkhu's-Sîre*, 75; Bünyamin Erul, *Hz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Farklı Bir Yaklaşım*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003); İsrail Balcı, “Şakkı Sadr Hadisesine Dair Rivayetlerin Kritiği”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü dergisi* 22 (2013); Şaban Öz, “Hz. Peygamber’in Siretiyle İlgili Mevzu Haberlerin Tarihi Değeri”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2007), 51.

¹⁸⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/48-51.

tüketemezler.”¹⁸⁸ biçimindeki ifadeleriyle zemzemden bol bol içilebilmesini iman göstergesi ve münafıklıktan beri durma alameti olarak ilişkilendirmiştir. “Zemzem suyu ne maksat ve ne amaç için tüketilirse ona şifa verir.”¹⁸⁹ “Kusurları yok eden zemzeme göz gezdirmek ibadetten sayılır.”¹⁹⁰ şeklindeki hadisler ve zemzemin değişik dertlere deva veren şifa kaynağı olduğuna değinen fazlaca rivayet aktarılmıştır.¹⁹¹ Küçükaşçı Orta Çağ döneminde tıpla alakalı ele alınan eserlerde zemzeme çoğunlukla değinildiğini aktarmaktadır.¹⁹²

Zemzem İslâm medeniyetinin tüm kesimlerinde her dönem ayrı bir ehemmiyete haiz bulunmuştur. Peygamber Efendimizin, torunları Hasan ve Hüseyin’in dünyaya geldiklerinde damaklarının zemzemle ıslatılması¹⁹³ da bundan sonra devam ettirilen bir gelenek halini almıştır. İlk kez Hz. Ebû Bekir’in kızı Esmâ’nın, oğlu Abdullah b. Zübeyr’in vefatında kefenini zemzem ile ıslamasının sonrasında Mekke’de bu durumun son suyun kesinlikle zemzem olması şeklinde yaygın kabul gördüğü rivayet edilmektedir.¹⁹⁴

Hz. Peygamber, Ebû Tâlib’den Abbas’a geçen zemzem ile alakalı sikaye vazifesini Mekke’nin fethi sonrasında yeniden Abbasoğulları’na vermiştir. Mekke fethedildiği gün Kâbe sayısız puttan arınınca Peygamber Efendimiz ile yanındakiler zemzemden kova kova su çekip Kâbe’nin iç bölümünü ve dış kısmını temizlediler. Bunun ardından Kâbe’nin senede bir yahut iki kez zemzem ile yıkanma geleneği oluşmuştu.¹⁹⁵ Hz. Peygamber Mekke’nin fethinin ardından Mescid-i Harâm’da devesi üzerindeyken kendine götürülen zemzemi içmişti. Vedâ haccı ve umre yaptığı esnada Kâbe’yi tavaf etmiş ve akabinde Makam-ı İbrâhim’in ardında iki rekat tavaf namazı kılmasının ardından zemzem kuyusuna gidip su içmiştir. Hz. Peygamber’in bu tatbikatı nedeniyle umre ve hacda tavaf bitiminde kılınacak olan namazın ardından zemzemin yanına gelip zemzem tüketmek, olabilirse üstüne dökünmek veya serpiştirmek, hac zamanlarında

¹⁸⁸ Abdürrezzâk es-San‘ânî, *Musannef*, 5/112-113; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/394; Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mâce, *Sünen*, çev. Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982), “*Menâsik*”, 78.

¹⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/357; İbn Mâce, “*Menâsik*”, 78.

¹⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/41.

¹⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/24 vd.

¹⁹² Küçükaşçı, “*Zemzem*”, 44/245; Serkan Gedük, “Zemzem ve Topkapı Sarayı Müzesi Zemzem Şişeleri”, 3. *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu*, ed. Semih Atış vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 112.

¹⁹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/51.

¹⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/47-48.

¹⁹⁵ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 108.

Mina'ya gitmezden evvel bunu tekrar etmek bir adet haline gelmiştir. Tavaf sonrası içilen zemzem suyu ile gerçekleştirilen sa'y uygulaması, Allah'ın bağışıyla Hâcer'in annelik duygusuyla suyu arama halini simgelemektedir.¹⁹⁶

2.1.1. Hadislerde ve İslâmi Kaynaklarda Zemzem

Câhiliye döneminde zemzem suyunun ayrı bir ehemmiyeti bulunmaktaydı. Alimlerin ortak görüşlerine göre, “Zemzem, altından daha kıymetli; zemzemle yıkanan kişi değerli ve üstün olurdu.” denilmiştir¹⁹⁷ ve zemzemin önemine vurguda bulunulmuştur. (Hz peygamber döneminde bahset

İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmektedir: “Zemzem kuyusuna düşen bir siyahinin çıkarılması ve suyunun çekilmesi anında İbn Abbas kuyunun içinde bulunan kişiye, “Kovayı Beytullah tarafında, Hacerülesved'in direkt karşı tarafına denk gelen kaynaktan doldur, çünkü o kaynak cennettendir.”¹⁹⁸ buyurmuştur. Fâkihî'nin, Hâlid b. Maden'den rivayet ettiği bir rivayette; “Zemzem ile Kudüs'teki Selvan suyunun cennetten bir su olduğu söylenirdi.”¹⁹⁹ Bunun yanında Abdullah b. Amr'dan gelen bir rivayette; “Rükün tarafından zemzem kuyusuna akmakta olan kaynağın cennetten geldiği” söylenir.²⁰⁰ Zemzemin cennetten geldiğine dair aktarımlar; zemzemin nitelikleri, bolluğu ve diğer sulardan daha mübarek bulunduğunu anlatmak ve âdeta cennetteki suların taşıdığı bir çeşit ortak nitelikleri barındırdığını aktarmak maksadıyla olmalıdır.

Müslim Sahih'inde, Hz. Cabir, Hz. Peygamber'in haccını şöyle aktarmıştır: “...Hz. Peygamber sonra Beytullah'a döner. Öğle namazını Mekke'de kılar ardından, zemzem suyunda sakalık eden Abdülmuttalib oğullarının yanına gelir; “Ey Abdülmuttalib oğulları!... Zemzemi çıkarmaya ve kuyudan suyu çekmeye yardımcı olun. Eğer insanların sakalık hakkında size galip gelmeyeceğini bilseydim, ben de sizinle beraber kuyudan zemzem çekerdim.” demiş ve sonrasında verilen zemzemden içmiştir.²⁰¹

¹⁹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fî Buhârî, “Enbiyâ” 9; Küçükaşçı, “Zemzem”, 44/243.

¹⁹⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/37-39.

¹⁹⁸ Abdürrezzâk, *Musannef*, hadis nr. 275, 1/82-83; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 2/427, hadis nr. 1733-1734.

¹⁹⁹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/35.

²⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi'*, 9/370.

²⁰¹ Müslim, “Hacetünnebi”, 2/893.

Buhârî aynı hadisi, İbn Abbas tarafından ufak bir değişiklikle şu şekilde rivayet edilmiştir: “...Sonra Hz. Peygamber zemzeme geldi. Abdülmuttalib oğulları orada insanlara su dağıtıyorlar, kuyudan su çekiyorlardı. Kendilerine şöyle dedi: ‘Çalışın! Yaptığınız iş son derece güzel ve salih bir iştir.’ ve devamında: ‘Eğer insanların sizin karşınızda sakalık hakkı iddiasında bulunmayacaklarını bilseydim, kovanın ipini omzuma alırdım, kuyuya iner ve sizinle su çekerdim.’ demiştir.”²⁰² İbn Hacer, “Bu hadis-i şerifte zemzem içirmeye özellikle teşvik vardır.”²⁰³ Çünkü Hz. Peygamber, bu işin salih bir iş olduğunu bildirmiştir.”²⁰⁴ demiştir.

Zemzem suyunun, kirlilerden manevi anlamda arınmak, Allah’a hakiki manada teslimiyet ve itimat etmek isteğiyle tüketildiğinde içen kimseye birden fazla yararının olduğu ve bereketlilik sağladığı aktarılmaktadır. Örneğin Abdullah b. Mübârek ve Hz. Ömer, “*Kıyamette susuz kalmamak*” maksadıyla zemzemi tüketmiş, İbn Abbas, “*faydalı ilim, bol rızık ve her türlü derde deva bulabilmek*” maksadıyla dua ederek zemzemi yudumlamıştır.²⁰⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye de şifa bulmak maksadıyla zemzem suyunu tükettiğini, pek şaşkınlık veren olaylara maruz kaldığını, pek çok hastalıktan kurtulduğunu ve Allah’ın izin vermesiyle şifa bulduğunu bildirmektedir. Zeynüddin el-İrâkî (öl. 806/1404) de zemzemi bir şeyi başarmak maksadıyla tükettiğini ve isteğinin gerçekleştiğini söylemiştir.²⁰⁶

Hz. Peygamberin zemzem suyundan Medine’ye taşıdığı rivayeti bulunmaktadır.²⁰⁷ Bunun yanı sıra Hz. Peygamber’in zemzem suyunu getirdiğine dair rivayette bulunan Hz. Aişe, kendisinin de hac ibadetinin eda edildiği zamanlarda zemzem suyu getirdiğini aktarmıştır.²⁰⁸ Hz. Peygamber Vedâ haccı esnasında zemzem dağıtma görevini üstlenen Abdülmuttaliboğulları ailesini ziyarette bulunur ve Abdülmuttaliboğulları ailesi de Hz. Peygamber’e zemzem suyundan bir bakır ikram etmiş, Hz. Peygamber de ikram edilen zemzemden

²⁰² Buhârî, “Sıkayetül Hac”, 3/491.

²⁰³ İbn Hacer el-Askalânî, Muhtasar Fethu’l-bari = İthafü’l-kari bi-ihisari Fethi’l-bari (İstanbul: Polen Yayınları, 2007), 3/492.

²⁰⁴ İbn-i Hüzeme, *Sahih*, 4/306.

²⁰⁵ Abdürrezzâk, *Musannef*, 5/113.

²⁰⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tıbbü’n-Nebevî*, thk. Abdülganî Abdülhalik, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1957), 2/298; Said Bektaş, *Fezâilü mâi zemzem*, 271-272.

²⁰⁷ Abdürrezzâk, *Musannef*, 5/119.

²⁰⁸ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi Tirmizi, *Sünenü’t-Tirmizi*, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, (Kahire: Matbaatü’l-Medeni, 1384/1964), “Hac”, 115.

içmiştir.²⁰⁹ Bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in zemzemi ayakta içtiği aktarılırken farklı bazı rivayetlerdeyse Hz. Peygamber'in zemzemi içerken bineğinin üzerinde bulunduğu aktarılmaktadır.²¹⁰ Kâbe'nin direkt altından çıkan zemzem suyunun ve İsmâil kuyusunun diğer bütün kaynak sularından daha mübarek bulunduğu da aktarılmıştır.²¹¹ İbn Abbas'ın aktardığı bir rivayete göre Peygamber Efendimiz şu şekilde buyurmuştur: “Yeryüzünde var olan suların en hayırlı olanı zemzem suyudur. Zemzemde açlığı doyurma ve hastalara şifa olma özelliği bulunmaktadır.”²¹² Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadislerinde zemzem suyunun doyurucu özelliği bulunduğu aktarılmaktadır. “*Zemzem faziletlidir, o doyurucu bir gıdadır.*”²¹³

Zemzem suyunun içilme usûlü hakkında İbn Abbas, zemzem kuyusunun yanından iştirak ettiğini dile getiren bir kimseye, “Zemzemi gereğini yerine getirerek içtin mi?” diye sordu. Bu kimse, “Bu ne şekilde olmalı?” diye sorunca İbn Abbas, “Zemzem suyunu içmek isteyen bir kimse öncelikle Kâbe'ye yönelir, Allah'ın adını anar ve doya doya içer. Zemzem suyunu bu usûl ile içmenin ardından yüce Allah'a hamd et. Zira Resûlullah (s.a.v), ‘Ashabım ile arabozucular arasındaki belirgin bir fark; münafıkların zemzemden doya doya içememeleridir.’ buyurmuştur.”²¹⁴ Zemzem, kıbleye dönülüp besmele çekilmesinin ardından sağ el ile ve üç yudumda suya baka baka, “Rabbim! Senden yararlı itidal, bolca nimet ve tüm hastalık halinden şifa dilemekteyim.” duası edilerek içilip Allah'a şükür edilmesi gerekmektedir.²¹⁵ Diğer sularla ilgili genel kabulün aksine zemzem suyunun oturmadan ayakta tüketilmesi gerektiği yönündedir. Yine bu doğrultuda İbn Abbâs'tan gelen rivayette; “Seçilmişlerin namazgâhında namazlarınızı eda

²⁰⁹ Müslim, “Hac”, 147.

²¹⁰ Buhârî, “Hac”, 76; Müslim, “Eşribe”, 117-119; ayrıca bk. İbn Mâce, “Eşribe”, 21. İbn Abbas'tan rivayet edilen, “Hz. Peygamber'e zemzemi ayakta içirdim.” hadisi, zemzemin ayakta içilmesinin sakıncalı olmadığına işaret eder. Âsım bu hadisi İkrime'ye sorduğunda, “İkrime Allah'a yemin ederek Hz. Peygamber'in zemzemi ayakta içmediğini, çünkü o sırada binek üzerinde bulunduğunu belirtmiştir; bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/220, 3/388; el-Mevsûatü'l-fikhiyye, “Zemzem”, 24/8.

²¹¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/101-102.

²¹² Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/39; Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid Selefî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 2. Basım, ts.), 11/98; Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1415/1995), 8/113; Muhammed Nâsirüddin Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha*, (Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1987), 3/44.

²¹³ Müslim, “Fedailü's-Sahebe”, 28 no: 2473.

²¹⁴ İbn Mâce, “Menâsik”, 78 (nr. 3061); Abdürrezzâk, *Musannef*, 5/112; Muhammed Nâsirüddin Elbânî, *İrvâu'l-galîl fî tahrîci ehâdisi Menâri's-sebil*, (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1979), Elbânî, hadisin zayıf olduğunu belirtir. (bk. 4/325-329, nr. 1125).

²¹⁵ Küçükaşçı, “Zemzem”, 44/245.

edin. İyilerin içtiği sudan için. Denildi ki: Seçilmişlerin namazgâhı neresidir? İbn Abbâs dedi ki: “Mîzâbın (Kâbe’nin altınoluğu) altıdır. Denildi ki: İyilerin içtiği su hangisidir? İbn Abbâs dedi ki: “zemzem suyudur.”²¹⁶ Bununla beraber zemzem suyunu sağ el ile ve üç nefeste içmek; yüzüne, başına ve göğsüne su serpmek; içilme esnasında ahirete ve dünyaya dönük arzular için niyet etmek;²¹⁷ zemzem içerken, “Allahım! Senden bol rızık, faydalı ilim, her tür derde deva diliyorum.” diye dua da bulunmak²¹⁸ zemzem içmenin âdablarındandır.

Zemzem suyu içilirken hadislerde de aktarıldığı gibi dua edilmesine ve edilen dualara dikkat edilmiştir. Peygamber Efendimiz, “Zemzem hangi niyetle içilirse ona faydalı olur.”²¹⁹ buyurmuştur.

Zemzem suyunun en büyük özelliklerinden biri de vücudu ayakta tutacak besin değerine sahip olmasıdır. Farklı tüm sulardan ayrımı, kişiyi tok tutup yiyeceğe ihtiyacı kalmaksızın yaşamına devamını sağlamasıdır. Hz. Peygamber’in dadısı Ümmü Eymen Hz. Peygamber’in sabahları zemzem içerek güne başladığını ve bazı günler tüm gün boyunca yemek yemeden durduğunu aktarır.²²⁰ Ümmü Hani’nin (Ebu Talib’in evladı) hanesinde bulunan zemzem suyu dolu kab “açları doyuran” adı ile dillerde dolanmıştır.²²¹ Yine Ebû Zer’in İslâmiyetle şerefendirilme sürecinin aktarıldığı hadisede, Ebû Zer, Givar’dan yola çıkıp Mekke’ye vardığında uzun müddet azıksız kalmış ve yalnızca zemzem suyu ile hayatta kalmıştır. Peygamber Efendimiz ve sahabelerle karşılaşınca Ebû Zer’e, günlerdir ne ile beslendiği sorulduğunda cevap olarak Ebû Zer, “Otuz günü aşkındır zemzemden farklı bir içeceğim bulunmuyor. Ancak karnımın kıvrımları kaybolacak kadar kilo aldım ve bununla beraber açlık da hissetmiyorum.” diyerek cevap verince, Hz. Peygamber buna istinaden, “Zemzem hakikaten faziletli ve tok tutan bir gıdadır.”²²² buyurmuştur. Rabbimizin, Hz. İsmâil ve Hâcer için zemzem suyunu bir gıda kılmamasını da bu örneğe binaen daha iyi anlayabiliyoruz.

²¹⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/52-53.

²¹⁷ *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, “Zemzem”, 24/8-9.

²¹⁸ Abdürrezzâk, *Musannef*, 5/113.

²¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/357; İbn Mâce, “Menâsik”, 78.

²²⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 1/133.

²²¹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/47.

²²² İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 7/338; Müslim, *Fezâilü's-sahâbe*, 132; Beyhakî’nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*’sındaysa “derde devadır.” eklentisi bulunmaktadır. bk. 5/240.

Kutsiyet atfedilmemekle beraber zemzemin bereket kaynağı ve şifa veren gıda olduğu aktarılmaktadır.²²³ Bu hususta aktarılan fazlaca rivayet bulunmaktadır. Bu hususla alakalı Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir hadisi şerifte şu şekilde buyurmuştur: “Zemzem suyu hangi arzıyla içilirse onun için fayda sağlar; şifa arzusuyla içene, Allah Teâlâ şifa verir.”²²⁴ Bununla birlikte zemzem suyunun şifa verici yönünün bulunduğu ve ateşi düşürdüğü de rivayetlerde aktarıla gelmektedir. Hastalığa yakalanan ateşi yükselen Ebû Cemre ed-Dubeî’ye İbn Abbas, “Sendeki bu derdi zemzem suyu içerek serinlet! Zira Hz. Peygamber (sav), ‘Yüksek ateş, cehennemin şiddetli sıcağından bir kısımdır. Siz o ateşi su ile yahut zemzem suyu ile serinletin! Buyurmuştur.’”²²⁵ Bununla beraber anlatılan birtakım rivayetlere baktığımızda, Peygamber Efendimizin yüreği zemzem suyuyla temizlenmiş, iman ve hikmet nakşedilmiş ve manevi kirlerden arındırılması zemzem suyuyla meydana gelmiştir.²²⁶

Zemzem aç olanları doyurur, susuzların su ihtiyacını giderir, hastalara şifa vericidir. Hacda tavaf sonrası kana kana zemzem suyu içmek müstehaptır. Zemzem suyuyla abdest almanın câiz, gusletmenin ise mekruh olduğu aktarılmaktadır.²²⁷

Zemzemle alakalı pek çok hadis rivayeti aktarıla gelmektedir. Câhiliye dönemi İslâm öncesi dönemde de zemzem suyuna büyük önem gösterildiği, zemzemin şifa arzusuyla tüketildiği ve zemzem suyunun şifanın ana kaynağı, faziletli ve açlığı giderici gıda niteliği barındırdığı aktarılmaktadır. Hz. Peygamber’in ana yurdundan Medine’ye zemzem suyunu taşıttığı, aynı zamanda kendisinin de bu uygulamayı sürdürdüğünü ifade eden aktarımlar bulunduğu rivayet edilmektedir. Yeryüzünde var olan sular içerisinde en hayırlısının zemzem suyu olduğu, zemzem suyu içmenin bir usüle bağlandığı, zemzem suyu içerken edilen dualara itina gösterilmesi gerektiği belirtilmektedir. Rivayetlerde, Peygamber Efendimizin yüreğinin zemzem suyuyla temizlendiği, hikmet ve imanla doldurulduğu ve manevi kirlerden temizlendiği aktarılmaktadır. Zemzem

²²³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/357; İbn Mâce, “Menâsik”, 78.

²²⁴ Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedrü'l-münir fî tahriri'l-ehâdis ve'l-asari'l-vakıa fî ş-Şerhi'l-kebir*, thk. Ebû Safiyye Mecdî b. Seyyid b. Emin vd., (Riyad: Dârü'l-hicre 1425/2004), 6/302. Hadisle alakalı olarak Hâkim en-Nisâbü'rî, Cârudi haricinde hadisin sahih olduğunu aktarır. *el-Müstedrek*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1411/1990), 1/646.

²²⁵ Buhârî, *Bed'ü'l-halk*, 10.

²²⁶ Müslim, *İmân*, 264.

²²⁷ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 1/210.

suyunun, Allah’a tevekkül etme, manevi kirlere arınma maksadıyla tüketildiğinde içen kimseye çok fazla yarar ve bolluk verdiği aktarılır. Zemzem’in susuzların susuzluğunu giderdiği, açlara tokluk verdiği, dertlilere deva verdiği aktarılmaktadır.

Hadis külliyyatında 3000 civarı hadis vardır ancak biz bunlardan belli başlılarını vermeyi uygun gördük. Bu bölüm dışında verdiğimiz hadisleri tekrara düşmemek adına bir kez daha bu başlık altında işlemedik.

2.2. Raşid Halifeler Dönemi

Raşid halifeler dönemi de taranmış fakat konuya dair veri olmadığı için daha önemli olduğunu düşündüğümüz Emeviler dönemine geçiş yapılmıştır.

2.3. Emeviler Dönemi

Bu bölümde Emeviler döneminde zemzem kuyusu ilgili gelişmeler ele alınmıştır. Önceki bahsedilen bölümler kadar veri bulunamasa da, Emeviler döneminde de zemzem kuyusu hakkında kayda değer bilgilere rastlanılmıştır.

Velid b. Abdülmelik (705-715)’in hilafetinin üçüncü senesinde Hâlid Kasrî Mekke valisi tayin edilir. Mekke’nin imarı için kendisine 30.000 dinar para verilir.²²⁸

Mekke’de su sıkıntısı yaşanması sonrası, halife Velid’in emri ile Hâlid Kasrî Mekke civarındaki Sa’lebe dağında bir kuyu kazdırır, kuyudan çıkan su tatlıdır ve bu suyu kurşun borularla Mekke’ye kadar getirtir ve bir taş havuzda toplar.²²⁹ Bu kuyudan çıkan su Rûknü’l-Esvet ile zemzem kuyusu arasından akıtılmıştır. Hâlid bu havuz’un açılışı esnasında çok tartışılacak ve oldukça cüretkar sözler içeren şu meşhur konuşmayı yapmıştır; “Ey insanlar! Şu iki kimseden hangisi daha üstündür? Âdemin ailesine vekil bıraktığı Halîfe mi? Yoksa onlara gönderdiği elçisi mi? Eğer sizler Halîfenin üstünlüğünü bilmiyorsanız ben size söyleyeyim. İbrâhim Rabbinden su istedi, O da ona acı bir su verdi. Halîfe bir su istedi, ona ise tatlı ve hoş bir su verdi”.²³⁰ Konuşmasında geçen acı su ile zemzem suyunu, elçi ile de Hz. İbrâhim’i; tatlı su ile Halîfenin

²²⁸ Yakubî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, 2/284.

²²⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 4/481.

²³⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 4/481.

kuyusunun suyunu, halef ile de Halîfeyi kast etmiştir. Özetle Hâlid bu konuşmasında Emevî Halîfesi Velid'in Hz. İbrâhim'den daha üstün olduğuna ispat getirmeye çabalamıştır. Lakin bu olaydan bir yıl geçtikten sonra bu kuyunun suyunun tamamen yok olduğu Hâlid'in "Halife benden Kâbe'nin taşlarını sökmememi emir buyursa çekinmez yapardım." dediği rivayet edilir.²³¹

Emevîler dönemi Mekke şehri yöneticisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin zemzem kuyusunun hemen yanı başına inşa ettirdiği su kaynağı değer bulmamış, Dâvûd b. Ali Abbâsîler dönemi ilk Mekke valisi olarak görevinin başına geçmez o çeşmeyi yıktırmıştır.²³²

2.4. Abbasiler Dönemi

Zemzem su seviyesi mevsimlere, hatta gün içi zaman dilimlerine göre değişiklik gösterebilmektedir. Abbâsî dönemi ile başlayan ve sonrasında devam eden su düzeyini yüksek seviyelere taşımak amacıyla en fazla başvurulmuş çözüm kuyunun temelini büyütmek olmuştur. 223/838 ve 224/839 senelerinde kuyu içerisindeki su düzeyinin fazlaca eksildiğine birebir görgü tanıklığı yapan Ezrakî zemzem temelini genişletilerek zemzem fazlalaştırılmasına gayret gösterildiğini ve 225/840'a gelindiğinde meydana gelen yağışlarla, oluşan yığınlarla yeniden evvelki düzeyine geldiğini aktarmaktadır.²³³ 1068/1658 yılının Zilkade/Ağustos ayında da hemen hemen aynı durum meydana gelmiş, su düzeyi önemli ölçüde dibe inerek Zilhicce/Eylül ayı geldiğinde en aşağı seviyede bulunduğu gözlenmiştir.²³⁴ Abbasiler bazı dönemlerde suya erişmek için gözenekleri genişletme ve derinleştirme faaliyetlerinde bulunmuşlardır.²³⁵

Abbasi halifesi Muktedir Billah (908-932) döneminde, Ebu Said el-Karmati, hac esnasında Müslümanlarla büyük bir savaş yapmıştır. Bu savaşta pek çok Müslümanı öldürmüş ve zemzem kuyusunu Müslüman ölülerıyla doldurmuştur.²³⁶ Taberi bu konuyu şu şekilde nakletmektedir: O yıl Karmatîler Mekke'ye girmiş, pek çok insanı katletmiştir. Pek çok mala el koymuştur.

²³¹ Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebû'l-Ferec el-İsfahani, *el-Egânî*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1990), 12/16-18.

²³² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/108; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 3/150.

²³³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/61.

²³⁴ Abdullah b. Muhammed el-Gazî el-Mekkî el-Hanefî, *İfâdetü'l-enâm*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, (Mekke: Mektebetü'l-Esedi 1430/2009), 1/603.

²³⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/61; Şen, *Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*, 71-72.

²³⁶ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 2/1004.

Hacerü'l-esved'i yerinden söküp götürmüşlerdir. Cesetlerin çoğunu zemzem kuyusuna atarlar. Bazı cesetler ise nerede öldüyse orada bırakılmıştır. Ebû Tahir bu katliamlara öncülük ederken şu sözü söylemiştir: Şayet bu ev, Allah'ımızın eviyse bizim üzerimizden ateş yağması gerekirdi. Tüm cesetleri zemzem ve Safâ arasında bıraktık. Rabb olarak insanları öldürmek bize yaraşır.²³⁷

Abbâsî halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında zemzem işleriyle ilgilenen kişilerden birisinin zemzem kuyusuna düşmesi sonrası çevresi taş ile döşenmiş ufak bir duvar ile çevrilmiş bulunan zemzem kuyusuna ilk kez demir korkuluk yapılmıştır. Akabinde etrafına mermer kaplatılmıştır.²³⁸ Izgaraların adedini ikiye yükselten Mehdî-Billâh, Hâcer validemizin oğlu İsmâil'i dibine koyduğu ağacı merkez konuma alarak yalın bir gölgelikle kapatılmış olan zemzemin üstüne bir kubbe inşa ettirmiştir.²³⁹ 220/835'te Mu'tasım-Billâh yaptırılmış olan kubbeyi kaldırmış, sac ağacı odunundan içeri tarafını altın ile kaplanmış olan ve zamanın en iyi bezemelerini kapsayan bir tepenin bulunduğu koca kubbeli yapıya çevirmiştir.²⁴⁰ Tavanının saçak bölümlerine hac dönemlerinde zemzem kuyusunu ışıklandırarak kandiller koydurmuş ve havuzların olduğu kısmın tavanını mozaik kaplamayla kaplattırmıştır.²⁴¹ Abbâsî halifeleri zemzem binasının görünmesine ve güzel durmasına oldukça önem vermiştir. Abbasilerin önderliğini yaptığı bu inşalar sonradan da sürdürülmüştür. Osmanlı halifeleri dönemine değin zemzem binası bazı tamiratlar ve tâdilâtlar görmüştür.

2.5. Osmanlılar Dönemi

Harem-i Şerif'te hac için gelen misafirlerin su gereksinimini gideren zemzem kuyusu ile etrafında eski zamandan beri inşa çalışmaları sürdürülmüştür. Osmanlı döneminde, gerek Mekkeli müslümanlar gerekse hac dönemlerinde gelen hacıların zemzem suyundan diledikleri gibi faydalanabilmeleri maksadıyla farklı önlemler alınmıştır. Abbasiler döneminde de gözden geçirilmiş bulunan kuyunun üzerine bir saçak ile kubbe ilave edilmiştir. Ahşap tavanlar bezenmiş, bu işlemin ardından da zemini mermerle kaplanmış. 933/1527'de başlamış olan zemzem

²³⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 11/263-264.

²³⁸ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/380.

²³⁹ Küçükaşçı, "Zemzem", 44/244.

²⁴⁰ Küçükaşçı, "Zemzem", 44/244.

²⁴¹ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 2/1107; Küçükaşçı, "Zemzem", 44/244.

binasını yeniden inşa işlemleri 948/1541 senesinde Emîr Hoşgeldi aracılığıyla bitirilmiştir.²⁴² 17. yüzyılın başlarında zemzem kuyusu tekrardan restore edilmiş, su çeken sistem, yerleştirilen makaralar ve kovalar ile daha kullanışlı duruma gelmiştir.

Resim 3.1. Osmanlı halifelerinin kuyu için yaptırdığı ilk mermer muhafaza.

II. Murat (1421-1451) döneminde zemzemin kubbesi kendiliğinden yıkılmış tekrar yaptırılmıştır.²⁴³ Kanûnî Sultan Süleyman döneminde başlanmakta olan, metâf²⁴⁴ ve asıl kapıların olduğu konumların mermerle kaplanması görevi III. Murat döneminde bitmiştir. I. Ahmed 1612 yılında Kâbe'nin altından yapılmış oluğunu restore ettirmiş ve zemzem kuyusunun ana bölümüne demirden bir kafes inşa ettirmiştir. I. Ahmed'in zemzem için mühim bakımlarından bir diğeri ise Ka'be'de Harem-i Şerîf'in içerisinde olan zemzem kuyusunun ağız kısmına kelepçe taktırmasıdır. Zemzem kuyusunun ağız kısmına kelepçe yerleştirilmesinin yapımı 1024/1616 senesinde meydana gelen sel taşkını akabinde bu konu İstanbul'a südde-i se'âdete aktarıldı. Zemzem kuyusundaki su düzeyinin artması

²⁴² Küçükbaşçı, "Zemzem", 44/244.

²⁴³ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 2/827.

²⁴⁴ Metaf: Tavaf yaparken dönülen yerin adı. Salim Ögüt, "Tavaf" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 40/178-180.

sebebiyle sudan çekmek isteyen kimselerin düşme ihtimali tehlikeli olarak görülmeye başlandı. Öyle ki bu konuda hoş olmayan vakalar da yaşandı. İstişâreler sonucunda kuyunun ağız kısmına demir malzemeden yahut bakır malzemeden bir kelepçe takılması durumunda gelen kişinin zemzeme düşme yahut isteyerek atlama ihtimali kalmamış oldu. 1025/1617 senesinde çalışmalar tamamlanarak yapımı için yeniden Mimarbaşı Hasan Ağa, Sultan Ahmed Han'ın buyruğuyla Mekke'ye gönderilmiştir. Zemzem kuyusunun ağız kısmına altı kattan demir zincirden oluşan kelepçe takılacak zemzem kuyusunun su düzeyi ne seviyede artarsa artsın tüketmeyi arzulayanlar için bir sıkıntı oluşturma ihtimali ortadan kalkmış olacaktı. Bunun yanında zemzem içmek isteyen kimseler için korumalı bir musluk takılacaktı.²⁴⁵ Zemzem kuyusunun demirden ağızlığıyla üstüne çıkmış bulunan dört kişi, burada bulunan demir kafeslere yaslanıp demirden makaralar ve demirden çatal bakırlarla sürekli olarak su çekiyorlardı. Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinde su çekmek için elinde ayağında kına bulunan Araplar'dan 40 şahsın dört şahıstan oluşan kümeler şeklinde nöbet usulüne tabi vazife aldığını aktarmaktadır.²⁴⁶ Osmanlı döneminde Mescid-i Harâm yapısal bakımdan son şekline II. Selim ve III. Murat zamanlarında ulaşmıştır. 1576 yılında klasik dönem Osmanlı mimari üslûbuna uygun şekilde tertip edilen Harem-i Şerif'in evvelki sade ahşap kubbesi sökülüp daha fazla adette kubbe yaptırılması yoluna gidilmiştir. Osmanlılar'ın son zamanlarında iki depo yapılmış ve su çekmek maksadıyla tulumba yerleştirilmiştir. Hicaz'a Ta'mîrât-ı âliye müdürü vasfıyla gönderilmiş olan Hezarfen Edhem Efendi misafirlerin kuyunun içerisine düşmesinin önüne geçmek maksadı ile zemzem kuyusunun etrafını kafes biçiminde bütün kurşun döktürerek kapatmasının Osmanlı Devleti'nin zemzem kuyusuyla alakalı son faaliyeti olduğu düşünülmektedir.²⁴⁷ 1916 yılında Sultan Mehmed Reşad Mescid-i Harâm'ın komple restore edilmesini, su baskınından hasar gören kolonların yenilenmesini emretmiştir. Ancak hedeflenen imar faaliyeti I. Dünya Savaşı'nın başlaması sebebiyle durdurulmuştur. Mescidi Haram ve Mescid-i Nebevi'nin yönetimi Suud krallığının idaresine verilince birtakım

²⁴⁵ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/704; Konu hususunda detaylı bilgi için bkz. Sincari, *Menaihü'l-Kerem fî Ahbari Mekke ve'l-Beyt ve Vülati'l-Harem*, thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Mısri, (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1998), 3/559; Ali et-Taberi, Ali b. Abdülkadir b. Muhammed e-Hüseyni el-Mekki et-Taberi, *el-Ercü'l-Miski ve't-Tarihü'l-Mekki ve Teracimü'l-Müluk ve'l-Hulefa*, thk. Eşref Ahmed Cemmal, (Mekke: el-Mekketü't-Ticariyye, 1416/1996), 57.

²⁴⁶ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 4/386.

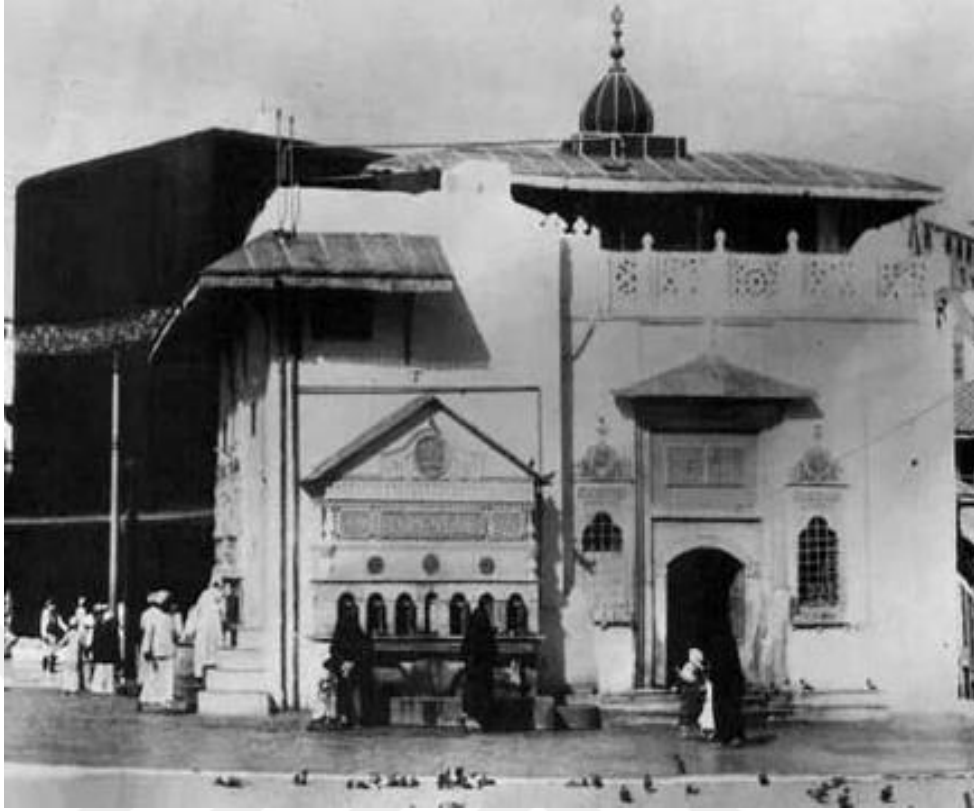
²⁴⁷ Küçükaşçı, "Zemzem", 44/244.

restorasyonlar yapılmış ayrıca zemzem kuyusunun sebilleri birden çok kez yenilenmiştir.²⁴⁸

Osmanlı padişahları zemzem suyuna gösterdikleri ehemmiyet kadar Kabe'nin onarımına da özel önem vermişlerdir. 1629 yılında IV. Murat döneminde gerçekleşen büyük bir taşkın neticesinde birtakım taşları bulunduğu yerden çıkan Kâbe'nin tamirini kısa sürede yaptırmıştır. IV. Mehmed döneminde Mescidi Haram'ın yedi minaresini restore ettirmiş ve tavaf yapılan alanı büyüterek bu alana yontulmuş taş döşetmiştir. Bunun yanında Safâ ile Merve tepelerinde kandil astırma işleminde bulunmuş. II. Mustafa değerli bir taş olan Hacerülesved'in mahfazasını, Kâbe'nin tavanını taşıyan kolonları ve tabana inen basamakları yenilemiştir. III. Ahmed tavaf alanının kaplamalarını değiştirtmiş, I. Mahmud daha önce bulunmayan şamdanlar ile avizeleri göndermiştir. I. Abdülhamid Kâbe'de onarımlar yaptırmış bunun yanında makâm-ı Şâfiî, makâm-ı İbrâhim ve Umre kapısındaki sütun ve zemzem kulesi yenilenmiştir. Zemzem ile alakalı hadis-i şerifler yapının değişik bölgelerine yazılmıştır. I. Abdülhamid'in bu işleri yapmış olmaktan aldığı haz ile zemzem kuyusunun Hz. İsmâil ve validesi Hâcer dönemindeki özelliğinin aynı şekilde muhafaza edildiği vurgulanmıştır. Abdülmecid, Harem içerisinde etrafa kandil yerleştirilmesi maksadıyla haremın dört köşesine eşit mesafelerle şekli hurmaya benzeyen sütunlar diktirmiştir. Kubbe tabanlarına, dış ve iç ayrı olacak şekilde adedi 3000'i bulan kandiller astırılmıştır. Abdülmecid, zamanında mescidin onarıma muhtaç bölümleri, Hacerülesved'in gümüşten mamül koruyucu kabı ve Kâbe'nin altından yapılmış oluğu restore edilmiş, Hicr'i saran yapı onarılmıştır.²⁴⁹

²⁴⁸ Küçükbaşçı, "Zemzem", 44/244.

²⁴⁹ Fatma Çetin, *Osmanlı süsleme sanatında Kâbe tasvirleri(Çini ve duvar resimleri)*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 25.

Resim 3.2. Kuyu üzerine I. Abülhamit'in yaptırdığı dış bina.

Osmanlı Devleti, hac hizmetlerini Mekke'de yönetirken ve gelen hacılardan sorumlu iken aslında şehre de bir ahenk sağlamış bulunuyorlardı. Mekke'deki yapılar 16. yy.'ın ortalarındayken bile gelen hacıların ikamet edebilmesi için yeterli değildi. Üstüne üstlük yoksul hacıların ikamet edebilecek durumları yoktu. Bu nedenden dolayı ikamet etmeye durumu olmayan hacılar çoğunlukla Mescid-i Harâm'da kalıyorlardı ve bu vaziyet ibadet ve tavaf için Kâbe'yi ziyarette gelen hacıların ibadetlerini gerçekleştirmesine engel oluyordu. Bu düzensizlik şehrin kirlenmesine ve hastalıkların artmasına da sebebiyet veriyordu. Kanuni Sultan Süleyman, 1555 yılında Mekke Kadısına gönderdiği bir yazılı fermanda, Hürrem Sultan'ın yaptırdığı yapılara yakın münasip bir yerin satın alınıp, yoksul kimseler için ikamet edebilecekleri bir alan imar edilmesini emretti.²⁵⁰ Fermanda belirtilen Mescid-i Harâm'ın “televvüs ve tedennüsten”²⁵¹

²⁵⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme-i Asâkir Defterleri* [A.DVNS.ASK.MHM.d] No. 1088, Gömlek No. 3.

²⁵¹ Televvüs: Kirlenme, pislenme. Tedennüs: Kirlenme, pislenme. Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük, “Televvüs” (Erişim 10 Eylül 2022), Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük, “Tedennüs” (Erişim 10 Eylül 2022).

arındırılması isteğinin belirtilmesi hadiseye gösterilen ilginin büyük bir alametidir. Bu tarz emirler, oluşan şikayet durumunda ve her hac döneminde tekrarlanırdı. Benzeri fermanların zemzem kuyusunun ve abdesthanelerin temiz tutulması hususunda da çıkarıldığı aktarılmaktadır.²⁵² Aslına bakılırsa temizlik veya ikamet problemleri kolaylıkla çözüme kavuşabilecek bir sorun değildi. Fakat sonradan yapılması hedeflenen mimari faaliyetlerle III. Murat zamanında problem belli ölçüde çözüme ulaşacaktır. Ancak bu zamana gelene kadar Osmanlı Padişahlarının çoğu döneminde Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevi'nin restorasyonu ve mekanın koşullarının güzelleştirilmesi maksadıyla büyük çaba sarf ettikleri apaçık bir biçimde anlaşılmaktadır.²⁵³

2.5.1. Osmanlılarda Zemzem Görevlileri

Hacıların su gereksinimi için sikaye vazifesini üstlenen kişi bu ihtiyacı karşılayamayınca Harem-i Şerif'in bazı bölgelerinde yeni sakalar görevlendirilmiştir. Osmanlılar zamanında İslâm beldelerinin her şehriden gelmekte olan hacı adayları için birer saka görevlendirilmiştir. Sakaların liderliği de çoğunlukla Âl-i Zübeyr ailesinden bir kimseye verilmekteydi. Mescid-i Haram'da görev alan hizmet kollarının en önemlilerinden birisi de zemzem suyunun dağıtımı ve hazırlanması ile ilgilenen görevlilerdir ve genel olarak 'Sakayân' olarak kayıt altına alınmışlardır.²⁵⁴ Sultan Ahmed Vakfı ödeneğine aktarılan kısımda zemzem suyunun dağıtılması işi ve farklı zemzem işleriyle alakalı şahıslar görevlendirilmiştir.

Zemzem suyu tavanı açık bulunan havuzlara depolanmakta, hacca gelenler burada bulunan çeşmelerden zemzem suyu içmekteydi.²⁵⁵

Bu bölümde zemzem suyunun dağıtımıyla ilgilenenler (Saka) ve diğer zemzem hizmetleri ile ilgilenen görevlilere (Hüddâm-ı Zemzem), ayrı ayrı başlıklar halinde yer verilmiştir. Bu kayıt bize, zemzem görevlileri arasında da belli bir iş bölümünün bulunduğu göstermektedir.

²⁵² BOA, A.DVNS.ASK.MHM.d No. 1089, Gömlek No. 3.

²⁵³ Zekerîya Kurşun, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 9 (2017), 297-298.

²⁵⁴ Ramazan Hüseyin Biçer, "1699 Mekke Surre Defterlerine Göre Kabe Görevlileri" *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2018), 374.

²⁵⁵ Küçükaşçı, "Zemzem", 44/244.

Zemzem görevlilerinin aldığı surreler şöyledir; Zemzem dağıtıcıları/Sakalar 10 kişidir. Bu 10 kişiye 30 sikke ödenmektedir. Zemzem hizmetkârları/Hüddâm-ı Zemzem 9 kişidir. Bu 9 kişiye de 30 Sikke ödenmektedir. Toplamda 19 kişi için 60 Sikke ödenmektedir.²⁵⁶

Yine zemzem suyunun dağıtımıyla ilgilenen görevliler surre defterlerinde zikredilirken özellikle iki kayıt dikkat çekmektedir. Bu iki kayıt “Âlem-i Hindi Saka” ile “Arabân-i Sakayân-i Harem”²⁵⁷ biçiminde olup, sakaların değişik mıntikalardan gelen müslümanlara tek tek ihtimamda bulunduklarını ifade etmektedir. Bu iş paylaşımıyla, hem haberleşme de oluşabilecek sorunların çıkması engellenmiş hem de hacılar için daha elverişli olunması planlanmıştır. Bu detay, Osmanlı zamanına ait hac hizmetlerinin yapısı ve inceliği hakkında bilgi sunan bir uygulama olarak dikkatimizi çekmektedir.

2.5.2. Zemzem Hizmetleri İçin Kurulan Vakıf

Günümüzde bizlerin görmesi imkansız bulunan zemzem kuyusu, çalışmamıza konu bulunan dönemde el değmemiş şekliyle Kâbe’nin bitişiğinde ve gözle görülür halde bulunuyordu. Bu sebeple zemzem kuyusunun her zaman temiz bulunması kadar zemzemin çekilip gelen hacılara en temiz haliyle dağıtılması da büyük öneme haizdi. Önemin gereği olarak da bu amaca yönelik eylemleri tertip eden vakıfların hemen hemen hepsi hükümdarların ismini taşıyan vakıflardır. III. Ahmed’e ait olan vakıf incelediğimiz vakıflardan kronolojik sıralamaya göre tarihin en eski vakfıdır. Sultan III. Ahmed, kuyu için vazifelendirilen 10 kimseye vazifelerinin karşılığı olarak senelik üçer altın tayin edilmiştir.²⁵⁸

III. Ahmed’in ardından hükümdar olan Sultan I. Mahmud benzer amaçla Mısır’da olan vakfının gelirlerini zemzem görevlilerine 30 eşrefi altın tayininde bulunmuştur.²⁵⁹

Sultan I. Mahmud’un kadınlarından biri²⁶⁰ zemzemin bakımı ve restore edilmesi amacıyla görevlendirilen zemzem kuyusu şeyhlerine 10 altın tahsisinde bulunmuştur.²⁶¹

²⁵⁶ BOA, *EV. HMK. SR.* No. 535, Gömlek No. 42 a.

²⁵⁷ BOA, *EV. HMK. SR.* No. 535, Gömlek No. 44 b.

²⁵⁸ BOA, *EV. HMK. SR.*, No. 3063, Gömlek No. vr. 41b-42a.

²⁵⁹ BOA, *EV. HMK. SR.* No. 3072, Gömlek No. vr.3a.

Hükümdar I. Abdülhamid de benzer maksada binaen zemzem görevlilerine 150 altın tayininde bulunmuştur.²⁶² Aynı husustaki son misal ise hükümdar III. Mustafa vakfı tarafından zemzem hizmetlilerine 30 kuruş tahsisatta bulunulmasıdır.²⁶³

Bugün Harem-i Şerif'te var olan zemzem bidonlarının mukabili diye adlandırılan Zevrak²⁶⁴ vakfı, değindiğimiz zaman diliminde dikkatleri üzerine toplayan unsurlardandır. O zamanın koşulları göz önünde bulundurulduğunda Valide Sultanlardan Saliha Sultan'ın istekli bir biçimde hizmet etme gayreti ve fikri bulunan bu yürütme Mekke'deki tek misaldir. Hükümdar I. Mahmud'un validesi ile II. Mustafa'nın zevcesi Saliha Sultan İstanbul Silivrikapı da imarını üstlendiği, ünlü çeşmesi için vakfiyesinden tahsiste bulunmuştur. Mekke'deki hacca gelenlere ikramda bulunmak için 10 zevrak temin edilmesini ilaveten bu zevrakların Mescid-i Haram'ın uygun yerlerine konumlandırılarak hac için gelenlere su temini sağlanmasını emretmiştir. Saliha Sultan su dağıtım vazifesinin belli bir nizamda sürdürülebilmesi gayesiyle "Zevrak Nâzırı" tayininde bulunmuştur. Zevrak Nâzırına yaptığı vazifelerin karşılığı olarak senelik 2 altın ve zemzem dağıtımında bulunacak her şahsa 3 altın belirlemiş, bu biçimde senelik toplam 32 altın tayin edilmiştir.²⁶⁵

2.5.3. Zemzem İle İlgili Âdetler

Zemzem suyunun terapi eden bir yönü bulunduğu inanılmaktaydı. Bu suyun bir kısmı ufak kaplara yahut zemzem şişelerine bölüştürülerek mühim şahsiyetlere hediye verilir, bu su oruç açarken kullanılırdı. Suyun kalan kısmı da iyileşmeleri amacıyla hasta kimselere verilirdi. Peygamber Efendimizin şefaati istenirdi.²⁶⁶

²⁶⁰ I. Mahmud'un hanımının ismini kaynaklardan kesin bir şekilde tespit etmek ne yazık ki şuan için mümkün değil. Hatice, Raziye, Ayşe'den biri olması ihtimali bulunmaktadır.

²⁶¹ BOA, EV. HMK. SR. No. 3083, Gömlek No. vr.5a.

²⁶² BOA, EV. HMK. SR. No. 3074, Gömlek No. vr.2b

²⁶³ BOA, EV. HMK. SR. No. 3076, Gömlek No. vr.15a.

²⁶⁴ Zevrak: Mekke'de, zemzem koymaya mahsus sırça kap veya şişeye denir. Osmanlı döneminde hacılara zemzem dağıtan görevlilere yollanan hediyeleri bildiren mektuba da zevrak adı verilirdi. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Zemzem" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/242/246.

²⁶⁵ BOA, EV. HMK. SR. No. 3083, Gömlek No. vr.4b.

²⁶⁶ Ata bu adeti, Sultan I. Selim zamanına değin götürmekte, ancak hırkanın sağaltıcı gücünün çok eskilerden gelen bir adeti taşıması, bu inancın Osmanlıdan daha evvelden beri süregeldiğini düşündürmektedir. Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, 195-196.

Osmanlı Devleti zamanında halifelik görevini üstlenen padişahlar hilafet alameti olan Peygamber Efendimiz'in Kutsal Emanetleri'ni her yıl ramazan ayının on beşi gününde devlet adamlarından oluşan kalabalık bir alayla bu emanetlerin bulunduğu "Eski Saray" ismiyle tanınan "Sarayıçi" sarayına ziyarette giderek emanet bırakılan bu değerli eşyaları ziyaret ederlerdi. Bu değerli eşyalar Sarayıçi sarayın da bir oda da gümüş bir sandık içinde muhafaza edilmekteydi.²⁶⁷

Hac ibadetini eksiksiz uygulayan hacılar geri döndüklerinde Sultanahmet Camii'nde yapılan mevlitle dönemin padişahı ve devletin ileri mensuplarıyla bir araya gelmekteydi. Hac dönüşü yanlarında getirdikleri deri çantalarından zemzem suyu, gümüş, hurma, öd ağacı, kına, yüzük, akik, basur halkası ve benzeri ufak tefek armağanlar dağıtırlardı. Hediyeleşme faslı akabinde hacın sağ salim vuku bulduğuna dair gönderilmiş olan ferman okunmaktaydı.²⁶⁸

Hacılar karşılama merasimi sonunda, hacdan gelişlerini kutlamak amacı ile "Tehniye Cemiyeti" olarak adlandırılan kabul günü icra edilirdi.²⁶⁹ Bu merasimler hacının hânesine gelmesinden yaklaşık üç gün geçmesinin ardından başlar ve üç gün sürerdi. Misafirlige gelenlere yanlarında getirdikleri zemzem suyundan ikramda bulunulurdu. Sonrasında kahve, lokum, şerbet ikramında bulunulur; mevlit okunur, hatim duasında bulunulurdu. Kadınlar arası yapılan merasimlerde ise hacının zevcesi, kız evladı ve yakın hısımlarının zevceleri yeşil elbiseler giyip tülbentlerini takar, ziyarette gelen kişilere zemzem suyundan ikram eder ve esanslar sürerlerdi. Evin kız çocukları bu hizmetleri özel elbiselerini giyinip yaparlardı.²⁷⁰

Osmanlı zamanında zemzem suyunun henüz yeni dünyaya gelmiş olan bebeklerin damağına sürülmesi geleneği vardır. Bu geleneğin Hz. Peygamberin torunları olan Hasan ve Hüseyin'in doğumunun ardından damaklarına zemzem suyu damlatmasıyla başladığı rivayeti aktarılmaktadır.²⁷¹ Bu gelenek yalnızca doğum sonrasında yapılmakla kalmayıp ölmek üzere olan kişilerin de son anlarında zemzem suyu dudaklarına sürülmüştür. Bu sebepten ötürü her ortamda zemzem suyu bulundurulmasına özen gösterilirdi. Ölümün ne zaman vuku

²⁶⁷ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004-2009), 1/179.

²⁶⁸ Gedük, "Zemzem ve Topkapı Sarayı Müzesi Zemzem Şişeleri", 107.

²⁶⁹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri*, haz. Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 271.

²⁷⁰ Gedük, "Zemzem ve Topkapı Sarayı Müzesi Zemzem Şişeleri", 108.

²⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/51.

bulacağı bilinemediğinden dolayı Osmanlı zamanında kişiler başlarındaki sarıklarının arasında küçük şişelere doldurulmuş zemzem bulundururlardı. O dönemde gerçekleşen muharebelerde askerlerin yaralanması yahut vaziyetinin ağırlaşması sonucu cepheye bulundurulmuş mataralardaki zemzem suyuyla ağızları ıslatılıp kelime-i şhadette bulunmaları için çaba sarf edilirdi. Hacca giden müslümanlar yollarında kefenlerini götürüp orada zemzem ile yıkarlar yahut kefen olarak zemzem suyu ile ıslattıkları ihramlarını kullanırlardı. Evliya Çelebi şehitlerin cenazelerinin defnedildiğinde zemzemli kefenlere sarıldığını şu sözleriyle ifade etmiştir:

“Ölünün her tarafını güzelce yıkarlar. Ölü sanki canlanır gülümser. Dört bir yanında buhurdanlar, mumlar ve amberler yanarak ve Kur’ân okunarak gasledip yakasız gömleğini ve miskâlî kefenini zemzem ile ıslatıp giydirebilirler.”²⁷²

On bir ayın sultanı ramazan ayında oruçlar zemzem suyu ile açılırdı. Bir insan korkuya düştüğünde, nazara geldiğinde veya nedensiz rahatsızlandığında şifa olması amacıyla zemzem suyu içilir şifa beklenirdi.²⁷³ Zemzem suyu, içilirken kişi kibleye dönerek besmele çekmesinin ardından sağ eli ile üç yudumda içmek suretiyle zemzeme bakarak “Rabbim! Senden yararlı ilim, bol rızık ve her türlü hastalık ve müşibet için şifa diliyorum.” duasında bulunarak içer ve Rabbine şükrederdi. Genel olarak kabul gören tez diğer meşrubatlardan farklı olarak zemzem suyu içilirken ayakta olunması yönündedir. “Zemzem suyu içildiği maksat ve niyete göre ona şifa olmaktadır.”²⁷⁴ “Kusurları ortadan kaldıran zemzeme bakmak ibadettir”²⁷⁵ benzeri hadis-i şeriflerin yanı sıra zemzemin değişik hastalıklar için şifa sağlayıcı özellik barındırdığına değinen fazlaca rivayet aktarılmıştır.²⁷⁶

Zemzem suyu Osmanlı saray mutfağında da hususi olarak tercih edilmiştir. Özellikle aşure yapımında kullanılan malzemelerin yanı sıra zemzem suyu da kullanılan malzemeler içerisinde yer almıştır.²⁷⁷

Zemzemle ilgili birçok rivayet ve efsane bulunmaktadır. Bu efsanelerden en bilineni Ayasofya kubbесinin inşası sırasında zemzemin kullanılmış olması

²⁷² Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2/856.

²⁷³ Küçükbaşcı, “Zemzem”, 245.

²⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/35; İbn Mâce, “Menâsik”, 78.

²⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/41.

²⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/24.

²⁷⁷ Serkan Gedük, “Zemzem ve Topkapı Sarayı Müzesi Zemzem Şişeleri”, 112.

yönündeki efsanedir. Ayasofya imar edilirken kubbesi yerleştirilemeyince abdal şekline bürünen Hızır rahiplere önderlik etmiş, bu sayede rahipler zemzem ve Mekke toprağı temin ederek harç kardıkları ve bu vesileyle kubbe inşasını tutturabildikleri aktarılmıştır.²⁷⁸ Kutsal emanetlerin ziyarete açıldığı sembolik törenlerde zemzem suyunun su olarak kullanılması gelenektir.

Evliya Çelebi eserinde zemzem suyundan şöyle bahseder:

“Büyük babalarımızdan şöyle duymuşuzdur ki bu kale kafirler hükmeder iken bir Mısır gemisini kafır alıp ümmet-i Muhammed esirleri bu çınarın dibinde esir alırlar. Meğer hacıların birinde bir testi zemzem suyu var imiş ‘Kafirlere nasip olmasın’ diye o hacı bu zemzem suyunu bağlandıkları çınarın dibine döker. Allah’ın hikmeti ile bu çınar günden güne büyür kocaman hale gelir ve hala her sene büyümeye devam etmektedir.”²⁷⁹

2.5.4. Zemzemin Muhafaza Edildiğı Şişeler

Zemzemin değerli olmasının sebebi, mukaddes bir su olmasının yanı sıra zor şartlarda taşınmasındandır. Bu sebeptendir ki; zemzemin bir damlası bile çok değerliydi. Bu sebepten dolayı “zemzemlik” olarak ifade edilen şişe formlu özel kaplar veya tekli şişe üretilmekteydi. Bu şişeler veya kaplar zemzem ile o kadar bütün olmuştur ki Kâbe’yi betimleyen el yazmaları nüshalarında, işleme yapılmış Kâbe örtülerinde zemzemin konumunu işaret ederken bu kapların veya şişelerin biçimleri işlenmiştir. Örneğin Topkapı Sarayı Müzesi’nin Avadancılar kısmındaki 24/1486 envanter sayılı Kâbe betimlemeli bezemede bu hal açık bir biçimde gözlemlenebilmektedir.²⁸⁰

²⁷⁸ Ünver, A. Süheyl, “Ayasofya Türk Efsaneleri Hakkında”, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, (Ağustos 1949), 9-10.

²⁷⁹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1/240.

²⁸⁰ Serkan Gedük, “Zemzem ve Topkapı Sarayı Müzesi Zemzem Şişeleri”, 113.

Resim 3.3. Topkapı Sarayı Müzesi Avdancılar Koleksiyonu, 24/1486.

Osmanlı zamanında zemzemi taşıma ve saklama maksadıyla kullanılan bu kaplar için zemzemiyye, zevrak veya zemzemlik gibi isimlendirmeler yapılmıştır. Topkapı Sarayı arşiv kayıtları incelendiğinde “zevrak”, “zemzemiyye” yahut “zemzem-i şerif vazı olunmuş fağfuri sūrahi” kayıtları görülmektedir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde zemzem suyu kaplarına şu şekilde değinir:

“Zemzem suyu bardakları bulunmaktadır, sūrahi testileridirler ve onlara “zevrak-ı safa” denilir. Sūrahi testileri zemzem suyuyla doldurulup rüzgara dönük koyulurlar, havaya maruz kalınca buz olurlar. Nice bin sūrahi boğazlı bardaklardır ve hayır sahibinin hayrı vasıtası ile her biri yapılmıştır. Bardakların üzerlerinde kırmızı hat ile hayır sahiplerinin adları yazılmaktadır. Bu hayırların sahipleri her beldeden gelen hediye ve bağışları vekil olan kişi bardakları doldurup gelen hacılara ikram ederler.”²⁸¹

²⁸¹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2/829.

Resim 3.4. Zevrak olarak adlandırılan zemzem destisi.²⁸²

Zemzem şişelerinin yapımında porselen kullanılmasıdaki en mühim sebep, devrinin en temiz, sağlam ve iletimli gereci bulunması ve hac ibadetinin yazın sıcak günlerine denk geldiği zamanlarda zemzemin seyahat esnasında buharlaşmasını önlemesidir.

Zemzem şişesi yahut zemzem sürahisi olarak ifade edilen bu hususi porselen şişelerin özel olarak 18. ve 19. yüzyılda Ortadoğu pazarı için Çin’de üretimi yapılmaktaydı. Kapların Çin’den Mekke’ye gönderimi Hindistan üzerinden sağlanmaktaydı. Mekke’de hacca gelenlere pazarlanan bu kaplar, hacılık görevini ifa eden hacılarca zemzem suyu doldurularak yurtlarına bu şişelerle taşınmaktaydı. Evliya Çelebi *Seyahatnâme*’sinde bu durumu bizlere şu şekilde aktarmaktadır:

“Hacılar testileri zemzem suyu ile doldurup tüm İslâm beldelerine teberrüken armağan olarak götürürler ve nice kere yüz bin testi şehir şehir taşınmaktadır.”²⁸³

²⁸² Eyüb Sabri Paşa, *Mir’âtü’l-Haremeyn: Mir’ât-ı Mekke*, 1150.

²⁸³ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2/824.

Zemzemliklerin büyük çoğunluğunun hacmi 500 ml - 1 litre arası değişmektedir. Şişeler uzun boyunlu şişkin gövdeli dışa açık boğumlu bir ağız formlarına sahiptirler. İslâm dininde tasvirin hoş karşılanmaması sebebiyle şişelerin üstüne sır altına kobalt mavisiyle işlenmiş dekorlar yapılmış, bu dekorlar tabiat tasvirleri olan su kıyılarında nehir, dağ, kayık, ağaç, bitki, tepe ve ev gibi tasvirler uygulanarak yapılmıştır. Bunun yanı sıra şişenin üzerinde kendisini üretene ait bir damga bulunmaktadır.²⁸⁴

Resim 3.5. Osmanlı opalinden mamül zemzemlik.

Mekke’de şişelenerek mühürlenene porselenden yapılmış zemzem suyu şişeleri, çoğunlukla deri ketenlerle kapatılmış ağızlarının yalıtılmaları mumla yapılmaktadır. Şişelerin bazılarının seyrek dokunmuş pamuklu kumaşlarla çevrilerek düğümlendiği gözlemlenmektedir. Bunun yanında şişelerin ağızlarındaki çevrilen kumaşların açılıp zemzemin şişeden boşalmaması amacıyla

²⁸⁴ Serkan Gedük, “Zemzem ve Topkapı Sarayı Müzesi Zemzem Şişeleri”, 114.

sarılmış ip üzerine kırmızı mumla mühürleme işlemi de yapılmıştır. Bazı mühürlerde bu şişelerin dağıtımında görevli şahısların adları olan “Şehir emaneti, Hasan İlyaszade” vs. yazsa da isimlerin çoğunluğu okunabilir değildir. Mühürleme işleminin hedefi; zemzem suyunun zemzem görevlileri yahut Mekke’de bulunan alimler aracılığıyla hazırlandığına delalet etmekte, emniyet maksadıyla farklı içeceklerle karıştırılmaması, içerisinde zemzem suyunun bulunduğu delalette bulunmasıdır. Mekke’de şişelenerek hazırlanan zemzem suyunun damgalanmasının yanında, büyük şişelerle, bilhassa tulumlarla, İstanbul’a getirilip ufak şişelere pay edildiği de görülmektedir.²⁸⁵

Resim 3.6. Mavi-beyaz zemzem şişeleri, 19. yüzyıl porselen.²⁸⁶

Topkapı Sarayı Müzesi Çin Porselenleri koleksiyonunda, Mukaddes Emanetler Bölümü’nde opalin²⁸⁷ ve porselen zemzem kapları görülmektedir. Bu kaplar halen zemzem suyu dolu olup, mühürlü bir biçimde muhafaza edildiği bilinmektedir. Topkapı Saray koleksiyonundaki zemzem kaplarının okunabilen

²⁸⁵ Gedük, “Zemzem ve Topkapı Sarayı Müzesi Zemzem Şişeleri”, 114.

²⁸⁶ Topkapı Sarayı Müzesi Koleksiyonu.

²⁸⁷ Opalin: Opali andıran camdan yapılmış vazo kupa vb. Detaylı bilgi için Bk. Üzlifat Özgümüş, “Cam” *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/38-41.

damgalarının üzerinde Hicri 1281 tarihi bulunan “Hasan İlyaszade” ismi yazıldığı tespit edilmiştir. Topkapı Sarayı arşiv kayıtlarına bakıldığında “Hasan İlyaszade” ismi, 4318/34-36 no’lu ve Hicri 1255 tarihli kayıta Medine Şeyhi Hasan İlyas adıyla karşımıza çıkmaktadır. Muhtemeldir ki; saraya ulaştırılması maksadıyla yollanan zemzem suyu ile doldurulmuş şişeler Medine Şeyhi Hasan İlyaszade damgasıyla damgalanıp yollanmıştır.²⁸⁸

Sarayda bulunmuş zemzem şişelerinin bazılarında deri kapak yerine pirinç, gümüş ve bakır gibi madenlerden imal edilmiş kapaklar kullanılmıştır. Bu şekil zemzem suyu şişelerinin işlemelerinde doğa betimlemelerinin yanı sıra hayvan içerikli figürlere yer verilmiştir. Bu şişelerin hususi şekilde hükümdara ve üst kademe devlet adamlarına armağan edilmiş olması muhtemeldir.

Hırka-i Saadet merasimleri esnasında içi dolu olmayan zemzem şişeleri ve opalin şişeler değerlendirilmiştir. 17. yüzyılın ilk dönemlerinde Safi’nin rivayet ettiği bilgilerden yola çıkarak, Hırka-i Saadet merasimlerinde Hz. Peygamber’in hırkasının suya daldırılmasının ardından tütsülenerek kurutulması sağlanmaktaydı.²⁸⁹ Hırka-i Saadet’in daldırıldığı su, altından yapılmış kapta taşınan zemzem suyu idi. Hırka-i Saadet’in etek kısmı, bir müddet su içine daldırılmış şekilde altın kabın içerisinde korunur akabinde Kur’an-ı Kerim tilaveti ve salat ü selâm okunurdu. Zemzem suyundan çıkartılan, Hırka-i Saadet, amberin tütsüsü ile kurutulmaktaydı. Bu şekilde yüze değdirilen bölümü de tertemiz hale gelmekteydi.²⁹⁰

Bir başka rivayete bakacak olursak Peygamber Efendimizin hırkası çıkartıldığında, yakasında bulunan broş gümüşten bir tas içerisinde gül suyuna daldırılıp ıslanması sağlanır, akabinde hırkanın ıslanmış bölümü amberlenmiş bir el askılığında kurutulmaya bırakılırdı. Hırkanın daldırıldığı gül suyu deva maksadıyla, evvelden hazır edilmiş temiz suyla doldurulan testi ve şişeler içerisine bir miktar dökülürdü. Bu şişeler mühim şahsiyetlere “Hırka-i Saadet Suyu” künyesiyle armağan edilmekteydi. Bu yöntem, birtakım dolandırıcıların zemzem olmayan suları zemzem kaplarına koyup “Hırka-i Saadet Suyu” diyerekten pazarlamasıyla, II. Mahmud zamanında dolandırıcılardan kurtulmak

²⁸⁸ Gedük, “Zemzem ve Topkapı Sarayı Müzesi Zemzem Şişeleri”, 115.

²⁸⁹ Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 195.

²⁹⁰ Hilmi Aydın, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Mukaddes Emanetler*, (İstanbul: Kaynak Kitaplığı, 2004), 36.

maksadı ile ortadan kaldırmıştır.²⁹¹ Hırka-i Saadetin direkt öpülmesinin akabinde bu kısmın temizlenmesi adeti yasaklanıp destimal adlı yemenilerle sergilenmesi usulü getirildi. Hırka-i Saadetin yanbaşıda olan hükümdar, üstünde Hazret-i Peygambere methiyeler işlenmiş yemenileri Hırka-i Saadete değdirerek sergiye gelen misafirlere sırayla verirdi.²⁹²

²⁹¹ Reşad Ekrem Koçu, *Topkapı Sarayı*, (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, ts.), 84.

²⁹² Gedük, “Zemzem ve Topkapı Sarayı Müzesi Zemzem Şişeleri”, 116.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ZEMZEM'İN ÖZELLİKLERİ

3.1. Zemzem Kuyusu'nun Konumu

Zemzem kuyusunun konumu Kâbe civarındadır. Makâm-ı İbrahim'den Kâbe'ye doğru bakar iken yolun sol yanına denk gelmektedir. Kimi literatürde kuyunun konumu ve büyüklüğü şu ifadelerle izah edilmektedir: Zemzem kuyusu, Kâbe'nin yaklaşık 20 metre doğu tarafında, Benî Şeybe Kapısı'nın bitişiğinde, kapıdan içeri girildiğinde sol yanında ve Hacerülesved taşının direkt olarak önünde yer almaktadır. Günümüze gelindiğinde tavaf edilen kısmın hemen alt tarafında konumlanmaktadır. Başka bir yandan kuyunun, Kâbe etrafında kurban edilenlerin kanlarının aktığı alan ile pisliklerinin ayrıldığı yer arasında, karınca yuvasının bulunduğu yer ile kargaların geldiği konum ortasında olduğu bilinmektedir.²⁹³

3.2. Zemzem Kuyusu'nun Şekli

Ezrakî'den gelen riveyete baktığımızda; “Zemzem kuyusunun dibi kuyunun başladığı yerden dağa değin olan kısmı 23 metre, kuyunun dibi ise 42 metre aşağıdadır.”²⁹⁴ Kuyu'nun ağız kısmı, tavaf edilen zeminin yaklaşık 1,57 metre civarı aşağısında bulunmaktadır. Zemzem kuyusunun taşlarla döşenmiş bölümü ağız kısmından başlayarak dibine doğru 12,80 metre kadar aşağı gitmektedir. Bu bölüm kısmi eğim içeren bir konik silindir şekline benzemektedir. zemzem kuyusunun tabanıysa granit taşın oyulmasıyla kazılmıştır ve 17,20 metre civarındadır. Bu bölüm epey meyilli ve silindiriktir. Bu bilgiler dahilinde kuyunun tam olarak dibi 30,20 metre aşağıdadır. Zemzem kuyusunun yeraltı suyu düzeyi,

²⁹³ Kimi kaynaklarda zemzem kuyusu konumunun “Esaf ve Naile” putları arasında bir yerde olduğu, farklı kaynaklarda ise Abdülmuttalib'e kuzgunların uğradığı konumun kazılmasının buyrulduğu, o da evladı Hâris ile beraber kaynağı kazdığı, kazdığı alanda zemzemin kaynağına varıldığı, Cürhümlüler zırh, kılıç, altın gibi önemli eşyaları kuyunun içine sakladıkları için zemzem kuyusunun kaybolduğu rivayet edilir. bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/143; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 16/47-48; Fuad Ali Rıza, *Ümmü'l-Kurâ Mekketi'l-Mükerrreme*, (Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987), 208-209; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'atü Mekke*, 1/383.

²⁹⁴ Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 128; bk., Muhammed b. Yusuf Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-ibâd*, 1/210.

kuyunun ağız bölümünden 4 metre civarı aşağısında bulunmaktadır. Zemzem kuyusunu destekleyen kaynak sularının kuyunun ağız kısmından itibaren dibi 13 metre devamından kuyu derinliğine değin giden uzaklıksa 17 metre uzunluğundadır.²⁹⁵

3.3. Zemzem Suyu'nun Kaynağı

Zemzem kuyusunda bulunan su, esasen farklı yatak ve yeraltı çatlaklarından gelip birleşen değişik kalitelerdeki suların karışımından oluşmaktadır. Zemzem kuyusunun etrafında bulunan dört tane kuyunun niteliklerinin zemzem suyunun niteliklerinden değişik olması ve bir tanesinin bile zemzem suyu gibi minerallerinin nitelikli ve dengede olmaması zemzem suyunun farklı kaynaklardan çıkan suların bir birleşimi olduğu tezini destekler niteliktedir.²⁹⁶

Zemzem suyu kuyusunu oluşturan ve besleyen üç ana kaynağın bulunduğu bilinmektedir. Bu ana kaynaklardan birisi Hacerülesved, diğer birisi Ebû Kubeys ve Safâ tepesi, sonuncusuysa Merve tepesi tarafından gelmektedir.²⁹⁷ 20. yüzyılın ikinci yarısında yapılan çalışmalar göstermiştir ki zemzemin birisi Kâbe'nin tam karşısında esas kaynak, diğeri ise Ecyâd yönünde yardımcı olmak üzere iki ana kaynağı bulunmaktadır. Ebû Kubeys dağı ile Safâ tepesi tarafındaki göz ise mevcudiyetini yitirmiş ve burada su, miktarı yirmi bire yakın ufak çatlaklardan sızmaktadır.²⁹⁸ Kâbe'nin batı kısmı doğrultusunda yer alan ve Hacerülesved'in direkt önünde bulunan asıl kaynağın ağzının, 45 cm. uzunluğu, 30 cm. yüksekliği bulunmaktadır. Zemzem kuyusunun en çok beslendiği kaynak budur.²⁹⁹ Diğer yandan biri Kâbe, öbürü de Ecyad tarafında bulunmak üzere iki farklı ana kaynağında bulunduğu aktarılmaktadır. Bunun yanı sıra Ecyad tarafından 70 cm. uzunluğunda 30 cm. yüksekliğinde iç kısmından iki kısma ayrılan açıklık da mühim bir başka kaynağı meydana getirmektedir.³⁰⁰

²⁹⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/61; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/15; Said Bektaş, *Zemzem Suyunun Tarihi ve Çıkış Serüveni*, 27; Şen, *Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*, 71.

²⁹⁶ Şen, *Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*, 139.

²⁹⁷ Fakihi, *Ahbâru Mekke*, 2/74; Şen, *Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*, 73.

²⁹⁸ Muhtemelen 1027'deki (1618) çalışmalar esnasında bu gözenek kapatıldı. bk. Sincari, *Menaihü'l-Kerem fî Ahbari Mekke ve'l-Beyt ve Vülati'l-Harem*, 3/565.

²⁹⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/61; Tüçibî, *er-Rihle ve'l-İğtirâf*, 302.

³⁰⁰ Köşk, *Zemzem*, 70-71.

Zemzem kuyusu farklı yerlerdeki kaya aralıklarından gelen suların kuyuda birleşmesi sonucu meydana gelmiştir. Zemzem kuyusu diğer kuyular gibi düşey bir silindir şeklinde değil, diğer kuyulardan farklı şekildedir.³⁰¹ Zemzem kuyusunun suyunu Vadi-i İbrahim'in alüvyon, çatlaklı başkalaşım geçirmiş tabakalardan³⁰² ve yer altı suyu vasıtasıyla beslenmesini 2000 metre civarında yüksekliğe sahip olan Taif dağı ile etrafındaki yağmurların tesirinin olduğu düşünülmektedir.³⁰³

3.4. Zemzem Suyu'nun Seviyesi;

Zemzem kuyusunun yer altı su seviyesi belli aralıklarla değişmekle birlikte bu değişiklik ortalama 3 yahut 4 metre civarında gerçekleşmektedir. Suyun düzeyi zemzem kuyusunun üst kısmından 3 metre civarının aşağısıdır. Günümüzde bütün bir gün boyunca gece gündüz suyun çekilmesi durumunda yer altı su düzeyinde en çok 3,5 ila 4 metre civarında düşüş görülmektedir. Kuyu'dan tüm kapasitesiyle su çekildiğinde ise yer altı su seviyesi kuyu muhafazası yukarı tarafından 6,5-7 metre civarında dibine değin düşüş gözlenmektedir. Zemzem kuyusunun çapı da dibi ile 1,5 ila 2,5 metre civarında değişim göstermektedir. Bu sebepten dolayı zemzem kuyusu, dünyadaki çoğu kuyudan farklı bir kuyudur. Kuyu'dan, içerisindeki suyun kapladığı alanın konik bir biçimde olduğu gözlenmektedir. Bu durum suyun akışını düzene oturtmakta ve bu koni biçimliliği ile kendine has şekil meydana getirmektedir.³⁰⁴

3.5. Zemzemin Kimyasal Özellikleri

Zemzem suyunun kendine özgü özellikleri kalitesi ve kimyasal yapısı çoğu araştırmacının ve kuruluşun dikkatini zemzeme yöneltmiştir. Biz bu çalışmalardan gerçek analizlere ve değerlendirmelere sahip olanlarını aktarmak istiyoruz.

Kimyager Dr. Frankl'in tarafından 1881'de Londra'da neşredilen zemzem bildirisiyle 1884 senesinde Cidde'de bir kurum nezdinde neşredilen bildiride, “zemzemden alınmış örnekler tahlil edilmiş, zemzemin mikrop barındırdığı, bunun yanında koleralı olduğu ile şebeke sularından aşırı bozuk bulunduğu”

³⁰¹ Şen, Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu, 79.

³⁰² Şen, Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu, 119.

³⁰³ Şen, Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu, 27.

³⁰⁴ Şen, Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu, 76-77.

aktarılmıştır. Bu bildiri ayrıca “*Mekke Delili ve Zemzemin Kolerası*” isimli bir kitapçıkta da kendine yer bulmuştur.³⁰⁵ Rapor yayınlandığı zamanın halifesi olan II. Abdülhamid zemzem konusunda öne sürülen bildiriye taramış ve hususi hekimini Mekke’ye göndermesiyle zemzem suyundan elde edilen örnekler incelenmiş, bu tetkik sonucunda zemzem suyunun “koku içermeyen, duru ve uzun müddet kendini muhafaza edebilen, en sağlıklı ve kaliteli su” olduğu raporu gün yüzüne çıkmıştır. Çıkan bu son raporun akabinde daha evvel zemzem suyu hususunda çıkarılan bildiriye reddiye yayımlanmış bunun üzerine Batılı bilim adamlarının yayımladıkları bildiride, standart şebeke sularından örnekler alınıp teste tabi tutulduğu sonuç itibariyle istenen neticeyi sağladığı ve sunulan raporla zemzem suyunun hiçbir alakası bulunmadığı bildirilmiştir.³⁰⁶ Bu husus batılı gezginler tarafından da kabul görmüştür.³⁰⁷

Yine bir doktorun 1971 senesinde, “Kâbe’nin deniz seviyesinden düşük olduğu için, şebeke suyunun, zemzem kuyusunda toplandığı ve zemzem suyunun içmeye uygun olmadığı” iddiasını ortaya atmıştır. İddia edilen bu durum sonrası dönemin kralı olan Melik Faysal, öne sürülen iddianın incelenmesini ve zemzemden elde edilecek örneklerin Avrupa’da bulunan laboratuvarlarda tetkik ettirilip doğruluğunun öğrenilmesini talep etmiştir. Kral Faysal’ın incelenmesini istediği bildirilerden çıkan sonuca göre, Arabistan’da test edilen ve Avrupada gerçekleştirilen çalışmalar, zemzem suyunun tüketim için gereken tüm şartları sağladığı anlaşılmıştır.³⁰⁸

Zekai Şen, Batılılar’ın zemzem suyuyla alakalı hakikati olmayan bildiriler sunduğunu, bizzat kendilerinin de zemzem suyunu analiz ettiklerini ve niteliklerinin üst düzeyde olduğunun görüldüğünü, sunulan bildirilerin kötü amaçlı olabileceğini, Batılıların zemzem suyu modellemesinde hatalar yapıldığına değindiğini, öne sürülen nedenler sebebiyle alakalı bildirilerin incelenmeye değer bulunmadığını ve güncel beş bildiri çalışması yapıldığını bizlere aktarmaktadır.³⁰⁹

Nitekim 1953 senesinden günümüze değin zemzem suyunun niteliği düzenli bir şekilde ölçülmeye başlanmış, kimyasal tahlil neticeleri baz alınarak

³⁰⁵ Said Bektaş, *Fezâilü mâi zemzem*, 163-164.

³⁰⁶ Said Bektaş, *Fezâilü mâi zemzem*, 163-164; Hasan Hüseyin Yonka “İftiranın Böylesi ya da Bir Basın Cinayeti”, *Yedi kıta Dergisi* 17 (Aralık 2010), 44-45.

³⁰⁷ Gülden Sarıyıldız, “XIX. Yüzyılda Hicaz’da Kolera ve Zemzem Suyu”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Depremler Semineri*, (Mayıs 2000), 296-300.

³⁰⁸ İbn Mace, “Menâsik”, 40-45.

³⁰⁹ Youtube, “Zemzem Hakkında Merak Edilenler”, (Erişim 10 Eylül 2021).

senelerce vuku bulan kuraklık ile yağışlı zamanlardan etkilenmesi neticesinde tuz miktarında ve niteliğinde bozulmalar meydana gelebilmiştir.³¹⁰ Zemzem suyu kendisinde bulunan başka hiçbir suda bulunmaya birçok özelliğinden ötürü çoğu bilim insanının alakasını üzerine toplamıştır. 1973 senesinde Cidde Kral Abdülaziz Üniversitesi'nde ilk yoğun çalışma yapılmış, zemzemin kimyasal yapısının nasıl bir yapı olduğunu bulmak maksadıyla gerekli örnekler alınmış bakteriyolojik ve kimyasal tahliller yapılmaya başlanmıştır. Bu tahlillerden elde edilen neticeler özetle şu cümlelerle aktarılabilir:

“Zemzem temiz, tatsız, renksiz ve berrak bir sudur. Tadı, başka hiçbir su da olmayan, has bir tattır. Kokusu yok ve az miktarda tuz içermektedir. İçerisinde mikroorganizmalar barındırmamaktadır. Suda herhangi bir bakteri veya sağlığınıza zarar verebilecek hiçbir bileşen bulunmamaktadır. Tadı doğal sebeplerin haricinde hususi bir sebeple değişmez. Zemzem suyu uluslararası sağlık örgütleri ve Dünya Sağlık Teşkilatı'nın istediği standartları karşılamaktadır. Kükürtü çok az, sodyum oranı ise çoktur.”³¹¹

1980 yılında zemzem de ortaya çıkabilecek herhangi bir mikroptan temizlemek maksadıyla ultraviyole ışınlarının kullanılması yöntemine başlanmıştır. Bahsedilen ultraviyole ışınlar çok özel camlardan elde edilmiş lambalar aracılığıyla alçak basınç altında sağlanmaktadır. Zemzemin mor ötesi güneş ışınlarından geçirilmesinde zemzemin tadında yahut niteliğinde hiçbir değişim vuku bulmamaktadır.³¹² Araştırma şirketinin yayınladığı bildiride, “Zemzem suyu ultraviyole ışınlarla dezenfekte edilmeye başlandıktan sonra sular büyük oranda mikroplardan arınmaktadır.”³¹³ denmektedir. Lakin doğal kaynaklarla desteklenen zemzemin niteliği zaman içerisinde değişime uğrayan çevre ve buna bağlı olarak iklim koşullarıyla, kuyudan çekim oranına göre değişiklikler gösterebilmektedir. Bu sebepten ötürü dönem dönem zemzemin tadında da değişiklikler görülebilmektedir.³¹⁴ Günümüzde zemzem suyunun niteliğinin değerlendirmeleri Suudi Arabistan jeolojik araştırma kurumundaki

³¹⁰ Köşk, *Zemzem*, 83-86.

³¹¹ Köşk, *Zemzem*, 83-86; Şen, *Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*, 109-110.

³¹² Şen, *Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*, 110-111.

³¹³ W. F. Korner Firması'nın sunmuş bulunduğu rapor; bk. Köşk, *Zemzem*, 87-95; Bekdaş, *Zemzem*, 197.

³¹⁴ Şen, *Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*, 115.

“Zemzem Araştırma ve Geliştirme Merkezi” aracılığıyla devam edegelmektedir.³¹⁵

Mart 2011’de Fransız Sağlık Bakanlığı bünyesindeki “KARSO-LSEHL” adlı alanında uzman bir grup zemzemin tahliliyle alakalı yapılan bir araştırmada, zemzemin içmeye uygun suların niteliklerine sahip bulunduğu neticesine varılmıştır.³¹⁶

Zemzem suyunun özelliklerle içerdiği mineraller bakımından bütün sulardan yapısının farklı bulunduğu ve zemzemin birden çok minerali barındırdığı araştırmalar sonucu elde edilmiştir. Çalışmalardan elde edilen sonuçlara göre bir litre zemzem suyunun barındırdığı kimi mineraller şöyledir:

Sülfat 370 miligram/litre, Kurşun 0,12 miligram/litre, Magnezyum 43,7 miligram/litre, Kalsiyum 198 miligram/litre, Chloride 335 miligram/litre, Demir 0,15 miligram/litre, Manganez 0,15 miligram/litre.

Zemzem suyunun kimyasal ve uluslararası sağlık örgütleri aracılığıyla yapılan incelemeleri karşılaştırıldığında, açlığı giderici ve içilmeye uygun özellikte bulunduğu şu biçimde meydana çıkarılmıştır.³¹⁷

Tablo 3.1. Zemzem ve Diğer Suların Kimyasal Analizi.³¹⁸

Parametre Suyu	Zemzem Suyu	Şişe İçme	Saf su –Arı su	Maksimum Müsaade Edilebilir Su
Kokusu	Kabul edilebilir	Kabul edilebilir	Kabul edilebilir	
Görünüşü	Açık	Şişelenmiş içme suyu	temiz	
Beklemede sertliği	Nil yok	Nil	Nil	35
Bulanıklığı	Nil yok	Sıfır	Nil	25
Klor kalıntısı	Nil	0,45	Nil	0,5

³¹⁵ Şen, Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu,115.

³¹⁶ Ata, “Zemzem Suyu ve Özellikleri”, 390.

³¹⁷ Ata, “Zemzem Suyu ve Özellikleri”, 391.

³¹⁸ Ata, “Zemzem Suyu ve Özellikleri”, 391.

İletkenlik-geçirgenlik	1390	740	0,5	-
Toplam Çözünürlük sertliği	1000	452	-	1500
Florür	0,59	0,32	-	1
Baz derecesi	Nil	Nil	Nil	-
Toplam sertlik	300	228	0,2	500
Magnezyum	80	92	0,1	150
Calcium	220	136	0,1	200
Klor	260	100	0,2	600
Bazlık	110	108	10	-
Demir	0,06	0,05	Nil	1
Bakır	0,04	-	-	1,5
Sıvının sertlik derecesi	7,73	7,21	6,85	6,5-9,5
Amonyak	0,11	0,06	Nil	-
Fosfat	0,15	0,13	-	-
Nitrik asit tuzu	31,6	-	-	10
Silisik asit tuzu	37,6	11,3	-	-
Sülfirik asit	180	-	-	400

Nitekim yabancı kuruluşlar tarafından da zemzem suyunun içilebilir durumda olduğu itiraf edilmiştir. Herhangi bir bakteriyi yahut mikrobu barındırmadığı da yapılan araştırmalarla ortaya koyulmuştur. Neticede hacıların zemzem suyunu içmesinin akabinde hiçbir hastalığa yakalanmaması bu neticeyi doğrular niteliktedir.

Araştırmalar sonucunda zemzemin uluslararası niteliklerle uyumlu bir su kaynağı olduğu ve içilmesinde bir problem olmadığı anlaşılmaktadır. Türkiye'ye getirilen farklı zemzem suyu örneklerinden elde edilen, zemzem suyunun tahlilinin ve bekleme süresinin farklı günlerde yapılmasına bağlı olarak sonuçlar farklılık gösterebilmektedir.

Zemzem suyunun kimyasal tahlilini, Suudi Arabistan Hac Komitesi de incelemiştir. Yahya Hamza Köşk liderliğinde zemzem kuyusunun 1400 senesi hicrî başlangıcında dezenfekte edilmesi anında bahsi geçen komite kuyunun ana kaynaklarından su tahlilleri topladı. Bu örnekler tahlillerin batı bölgesi su idaresi laboratuvarında yapılan kimyasal tetkik neticeleri şöyledir:³¹⁹

Zemzem suyu gazlı ve hazmettirici özellikleri bulunan bir şifalı sudur. Fransa'nın Evian beldesinde en fazla gazlı suyun bulunduğu, 1 litrede 357 miligram bikarbonat gözlemlenirken, zemzem suyu'nda ise bu oran bir litrede 366 miligram bikarbonat olarak gözlenmektedir.

Tablo 3.2. Zemzem Suyu'nun Tahlil Sonuçları³²⁰

Madde Mlg. lt	Merve tarafı	Kâbe tarafı	Safâ Tarafı
Amonyak	1,42	1,95	1,9
Toplam alkalilik	310	320	320
Nitrat	50	49,5	61
Toplam sertlik	670	670	720
Magnez-yum	46,2	43,7	42,5
Klorür	330	335	350
Bakır	0,135	0,12	0,1
Nitrit	0,068	0,055	0,072
Sülfatlar	370	370	370
Erimiş oksijen	9	9	11
Florür	0,88	0,85	0,62
Krom	0,018	0,022	0,018
Kalsiyum	194	198	220
Magnez	0,25	0,15	0,18
Demir	0,12	0,15	0,18
Fosfat	1,48	0,89	0,63
Tüketilmiş oksijen	-	-	-
Koku	-	-	-
Çözülmüş silisyum	85	73,7	75
Sülfatımsı-lar	0,002	0,003	0,008

³¹⁹ Yahya Hamza Köşk'ün *Zemzem taamu tu'mun ve şifau sukmun* adlı eserinden özetlenerek alıntılanmış bulunan Hassan Şemsi Başa, *el-Esvedân et-Temr ve'l-mâ*, (Cidde: Darü'l-Menare, 1992), 133.

³²⁰ Ata, "Zemzem Suyu ve Özellikleri", 393.

Bulanıklık	330	165	340
Çözölmüş tuz miktarı (mlg.lt.)	2065	2065	2100
Elektrik geçirgenli-ği	2950	2950	3000
Hidrojen değeri (ph)	7,5	7,15	7,3
Mikrosko-bik oranda inceleme	Büyük oranda kumsal tortu	Büyük oranda kumsal tortu	Büyük oranda kumsal tortu
Kimyasal inceleme	Negatif	Negatif	Negatif
Siyanür	0	0	0

Madenî sularda görölen tuz miktarı, bir litrede 150-300 mg. arasında çıkmaktayken zemzem suyu'nda bu miktar bir litrede 2000 mg. dek çıkabilmektedir. Bu nedenden ötürüdür ki; yorgun ve bitap hale gelen hacılar suyu içtikten sonra üzerlerinden halsizliği atıp ferahlarlar. Zemzem insan vücudundaki kemiklerin sağlıklı olması için gerekli oranda magnezyum ve kalsiyum minerallerini de içerisinde barındırmaktadır. İçerdiği bu mineraller sayesinde, sağlıklı insan vücudu için gerekli olan tuz gereksinimini karşılayacak seviyededir. Bunun yanı sıra zemzem suyunun sodyum oranı da fazladır. Bunların dışında en mühimi suyun, bakterileri ortadan kaldıran ve diş sağlığı için gerekli olan florü içeren bir yapısı vardır. Tıpta da bahsi geçtiği üzere madenî sular romatizmal hastalıkların giderilmesinde faydalıdır. Midedeki tahrişleri, hazımsızlığı ve sürekli hale gelen ishali giderme özellikleri vardır. Bunun yanında vücuttaki maden eksikliğini gidermeye yardım eden sulardır.³²¹

Zemzem suyu'nun öğelerinin ne olduğu bilinmesine rağmen zemzem suyu'na muadil maden sularının elde edilememesi zemzem suyu'nun kendine ait kimyasal niteliklerinden dolayı olsa gerekir. Ayrıca gerçekleştirilen çalışmalarda şu neticelere varılmıştır:

Zemzem suyunun tuz miktarının fazla bulunmasına rağmen kendine ait niteliğinden ötürü tatlı su kaynağıdır. İçtiğinizde tadı tuzlu gelmemektedir. Ancak zemzem suyunda bulunan tuz miktarı herhangi bir suda bulunuyor olsa bu yeni suyun kesinlikle zemzem gibi içilmesi mümkün değildir. Zemzem suyunun içeriği biliniyor olmasına rağmen bu suya muadil maden suyu elde edilememiştir.

³²¹ Ata, "Zemzem Suyu ve Özellikleri", 394.

Zemzem suyunun, bileşenlerinde barındırdığı birçok mineralden dolayı bütün dünyadaki sulardan çok farklıdır.

Zemzem yer altı suyu araştırmaları sonucunda 1980 senesinde bilimsel olarak zemzem kuyusundan saniyede 18,5 litre su çıkarılabileceği açıkça belirtildiğinden, içme suyu olarak zemzemin kullanılması halinde bilimsel açıdan zemzemin sonu gelmeyeceği sürekli olarak çıkacağı sonucu ortaya konulmaktadır. zemzem kuyusu çekilen su miktarı kadar suyu tekrar haznesinde toplamaktadır. Bu sonuçlar en yoğun hac dönemlerinde bile ibadet eden hacılara zemzem suyunun gereksinimlerini yeterli miktarda karşılayacağı verisini bize sunmaktadır.³²²

³²² Şen, *Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*, 103-104.

SONUÇ

Zemzem, Müslümanlar açısından büyük öneme sahip olan kutsal olarak telakki edilen bir sudur. Müslümanlar umre yahut hac etmek üzere Harem-i Şerif'e gittiğinde hem içmek hem de misafirlerine ikram etmek için beraberlerinde zemzem suyu getirme geleneğine sahiptir. Bu davranış zemzem suyu ile ilgili olarak Hz. Peygamber'den (sas) rivayet edilen tavsiye ve uygulamalardan dolaydır. Günümüzde ve geçmişte Hz. Peygamber'in (sas) hadislerinden yola çıkılarak zemzem suyunun faziletini aktaran kitaplar yazılmış, çalışmalar yapılmıştır. Bu eserlerde zemzem suyunun fazilet ve hikmetlerine değinilmiştir.

Zemzem ile ilgili olarak bazı bilimsel veriler zemzem suyunun kendisine özgü özellikleri bulunduğunu aktarmaktadır. Araştırmalarda edinilen bilgilere göre; zemzem suyu içerisinde florür bulunmaktadır. Florür, mikrobik hastalıklara karşı etkili olduğundan dünyada mikroorganizma ve bakteri içermeyen tek suyun zemzem suyu olduğu bilinmektedir. Zemzem suyundaki kükürt oranı diğer sulardan azdır. Zemzem suyu daha fazla mineral ihtiva ettiği için besleme özelliği bulunmaktadır. Dolayısıyla açlığı ve susuzluğu giderici özelliğe sahiptir. Diğer sulara karıştırıldığında karıştırılan diğer sulara baskın gelip mayalama özelliği vardır. Araştırmalar sonucunda fiziki ve kimyevi yapısı farklı olduğundan, diğer sulardan üstün olarak kabul görmektedir. Kendisine has bir tat ve karışım içermekte olan zemzem suyu, mikroorganizma içermeyen bakterilerden arındırılmış faydalı açık ve görünür bir sudur.

Zemzem suyu üzerinde yapılmış olan tahlillerde suyun uluslararası sağlık örgütlerinin ölçütlerine göre sakıncasız, doyurucu, tüketilebilir düzeyde bulunan ve sindirilebilir özelliğe haiz, nitelikli minareller barındıran şifa kaynağıdır. En sağlıklı madenî sulardan kabul görmektedir. İçerisinde bolca kalsiyum ve magnezyum minarelleri barındırmaktadır. Zemzem kuyusu içerisinden ne kadar su çekilse de yine aynı miktarda su vermektedir.

Zemzem kuyusu, mübarek sayılmakla beraber, bereket kaynağı olması, faziletli olması, şifa vermesi, içeni doyurucu olması, dileyene dilediğini verici olması yönünde çokça hadis rivayeti bulunmaktadır. Rivayetlerde, Peygamber Efendimizin yüreğinin zemzem suyuyla temizlendiği, hikmet ve imanla tazelendiği ve görülmeyen kirinden arındırıldığı aktarılmıştır.

Zemzem kuyusu şekli itibariyle konik yapıda bulunduğundan, suyun debisi kendiliğinden eşitlenmektedir. Zemzem suyunun uzun müddet bitme ihtimali, bilim adamlarına göre bulunmamaktadır. Zemzem kuyusundan dört bin yıl öncesinden beri milyonlarca metreküp su çekilmesine rağmen zemzem hâlâ su vermektedir. İçerdiği pek çok mineral dünyadaki sulara bulunmamaktadır. Zemzem suyu mayalama özelliğine sahiptir. Zemzem suyunun yüksek tuz oranı olsa da kendisine has içeriğinden dolayı tatlı bir su kaynağıdır. Asırlardır Kâbe'nin hemen yanı başında akan şifalı ve bereketli bir sudur.

Zemzem suyu kuyusunu oluşturan ve besleyen üç ana kaynağın bulunduğu bilinmektedir. Bu ana kaynaklardan birisi Hacerülesved, diğer birisi Ebû Kubeys ve Safâ tepesi, sonuncusuysa Merve tepesi tarafından gelmektedir. 20. yüzyılın ikinci yarısında yapılan çalışmalar göstermiştir ki; zemzemin birisi Kâbe'nin tam karşısında esas kaynak, diğeri ise Ecyâd yönünde yardımcı olmak üzere iki ana kaynağı bulunmaktadır. Ebû Kubeys dağı ile Safâ tepesi tarafındaki göz ise mevcudiyetini yitirmiş ve burada su, miktarı yirmi bire yakın ufak çatlaklardan sızmaktadır. Zemzem kuyusunun en çok beslendiği kaynak budur. Diğer yandan biri Kâbe, öbürü de Ecyad tarafında bulunmak üzere iki farklı ana kaynağında bulunduğu aktarılmaktadır. Bunun yanı sıra Ecyad tarafından 70 cm. uzunluğunda 30 cm. yüksekliğinde iç kısmından iki kısma ayrılan açıklık da mühim bir başka kaynağı meydana getirmektedir.

Zemzem kuyusu farklı yerlerdeki kaya aralıklarından gelen suların kuyuda birleşmesi sonucu meydana gelmiştir. Zemzem kuyusu diğer kuyular gibi düşey bir silindir şeklinde değil, diğer kuyulardan farklı konik bir şekle sahiptir. Zemzem kuyusunun suyunu Vadi İbrahim'in alüvyon, çatlaklı başkalaşım geçirmiş tabakalardan ve yer altı suyu vasıtasıyla beslenmesini 2000 metre civarında yüksekliğe sahip olan Taif dağı ile etrafındaki yağmurların tesirinin olduğu düşünülmektedir. Elimizdeki bilgilere baktığımızda doğal kaynaklarla desteklenen zemzemin niteliği zaman içerisinde değişime uğrayan çevre ve buna bağlı olarak iklim koşullarıyla, kuyu'dan çekim oranına göre değişiklikler gösterebilmektedir. Bu sebepten ötürü dönem dönem zemzemin tadında da değişiklikler görülebilmektedir. Nitekim 1953 senesinden günümüze değin zemzem suyunun niteliği düzenli bir şekilde ölçülmeye başlanmış, kimyasal tahlil neticeleri baz alınarak senelerce vuku bulan kuraklık ile yağışlı zamanlardan

etkilenmesi neticesinde tuz miktarında ve niteliğinde değişimler meydana gelebilmiştir.

Zemzem ve kuyusuyla alakalı mühim hadiselerin büyük bölümü İslâmiyet öncesinde cereyan etmektedir. İslâm'dan evvelki dönemlerde de zemzem suyu ve kuyusuna aşırı ihtimam gösterilmiştir. Zemzem kuyusunun bulunması hadisesi Kitâb-ı Mukaddes ve Yahudi kaynaklarında da İslâmî kaynaklardaki aktarımlara benzer rivayetler bizlere aktarılmıştır. Zemzeme pek çok isim verilmiştir.

Allah'ın, (c.c) apaçık alametlerinden olan zemzem suyu, Hz. İbrâhim'in etmiş olduğu duasının kabulü görülmektedir. Hz. İbrâhim Peygamber cariyesi Hâcer ve oğlunu Kâbe yakınlarında bir konuma bırakıp yanlarından ayrılarak Rabbi'nin emrini yerine getirmiştir. Hâcer ve oğlunun erzaklarının bitmesi Hâcer'i panikletmiş evladını bir çalı dibine bırakıp yiyecek, içecek bir şeyler aramak için Safa ile Merve tepeleri arasında yedi defa gidip gelmiştir. Oğlu Hz. İsmâil'e bir an dönüp baktığında oğlunun yanında su fişkırdığını görünce hemen oraya gidip sudan kana kana içmiş ve etrafını çevirmiştir. Hz. Peygamber bu olay hakkında "Allah Hâcer'e rahmet etsin. Şüphesiz o zemzemin etrafını çevirmekte hızlı olmasaydı bu su akan bir ırmak olurdu." buyurmuştur.

Cürhüm kabilesine ait kabile, yoldan geçerken suyun varlığına işaret eden deliller sonucu bu beldede ikamet Hâcer ve oğlu Hz. İsmâil'e denk gelmiştir. Hâcer'in izniyle bu bölgeye yerleşmişlerdir. Toplum düzenini bozan davranışlarda bulunmaya başlamaları üzerine Zemzem ortadan kaybolmuştur. Sonrasında Huzaa kabilesi, Cürhümlüleri Mekke'den kovmak amacıyla muharebe başlatmış ve başarılı olmuşlardır. Ancak Abdülmuttalib dönemine kadar zemzem bulunamamıştır. Allah (cc) tarafından Abdülmuttalib'e rüyasında zemzemin konumu öğretilmiş; zemzem ve değerli eşyalar ortaya çıkarılmış, Bu değerli eşyalar kuyunun yapımı ve Kâbe'nin onarımı için kullanılmıştır.

Hz. Peygamber dönemine gelindiğinde; Peygamber Efendimizin çocuk yaşta yüreği manevi anlamda zemzem suyu ile temizlenmiştir. Hicret sonrası sürekli olarak zemzemin Mekke'den Medine'ye taşınıp bu değerli sudan faydalanılmasını buyurmuştur. Peygamber Efendimiz, torunları Hasan ve Hüseyin dünyaya geldiklerinde damaklarının zemzemle ıslatmış ve sonrasında bu uygulama bir gelenek halini almıştır. Hz. Peygamber Mekke'nin fethinin ardından Mescid-i Harâm'da devesi üzerindeyken kendine götürülen zemzemi içmiş, Vedâ

haccı ve umre yaptığı esnada Kâbe'yi tavaf etmiş ve akabinde Makam-ı İbrâhim'in ardında iki rek'at tavaf namazı kılmasının ardından zemzem kuyusuna gidip su içmiştir. Hz. Peygamber'in bu tatbikatı nedeniyle umre ve hacda tavaf bitiminde kılınacak olan namazın ardından zemzemin yanına gelip zemzem tüketmek, olabilirse üstüne dökünmek veya serpiştirmek, hac zamanlarında Mina'ya gitmezden evvel bunu tekrar etmek bir adet haline gelmiştir.

Zemzem kuyusundan, Kur'an-ı Kerim'de açık bir şekilde bahsedilmemiştir. Lakin İmam Taberî, İmam Râzî ve İmam Kurtubî gibi müfessirler İbrâhim Sûresi 37. âyeti ile Bakara Sûresi 127. âyetinin tefsirini yaparken zemzem suyunun ortaya nasıl çıktığından ve tarihçesinden bahsetmişlerdir.

Hulefâ-yi Râşidîn dönemi de taranmış fakat konuya dair yeterli düzeyde veri ve bilimsel çalışma olmadığı için daha önemli olduğunu düşündüğümüz Emeviler dönemine geçiş yapılmıştır.

Emeviler döneminde Mekke şehir yöneticisi Halid b. Abdullah el-Kasri zemzem kuyusunun hemen yanı başına zemzeme alternatif su kuyusu inşa ettirmiş fakat bu su kaynağı zemzem kadar değer görmemiştir. Abbasiler dönemine gelindiğinde ise dönemin ilk Mekke valisi olan Davud b. Ali görevinin başına geçer geçmez hemen Halid b. Abdullah el-Kasri'nin yaptırdığı çeşmeyi yıktırmıştır.

Abbasiler döneminde kuyu hemen hemen her halife tarafından restore edilmiş, kuyunun korunumu için belli görevlendirmeler, vakıflar yaptırılmıştır. Abbasiler bazı dönemlerde suya erişmek için gözenekleri genişletme ve derinleştirme faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Abbâsi halifeleri zemzem binasının görünmesine ve güzel durmasına oldukça özen göstermişlerdir.

Osmanlılar döneminde de kuyu hemen hemen her halife tarafından restore edilmiş, kuyunun korunumu ve kuyudan hacılara zemzem dağıtımı için belli görevlendirmeler, vakıflar yaptırılmıştır zemzem suyunun taşınabileceği opalinden özel zemzem destileri yaptırılmıştır. Hicaz'a Ta'mîrât-ı âliye müdürlüğü vasfıyla gönderilmiş olan Hezarfen Edhem Efendi'nin masafirlerin kuyunun içerisine düşmesinin önüne geçmek maksadı ile zemzem kuyusunun etrafını kafes biçiminde bütün kurşun döktürerek kapatmasının Osmanlı Devleti'nin zemzem kuyusuyla alakalı son faaliyeti olduğu düşünülmektedir.

Günümüzde zemzem ultraviyole ışınlarla temizlenip mikroplardan arındırılmaktadır. Hacılar tarafından dünyanın dört bir yanına hac hediyesi olarak zemzem taşınmaktadır.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.)

Abdülaziz Bey. *Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri*. haz. Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Abdürrezzâk es-San'ani, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam. *el-Musannef*, thk. Habiburrahman A'zami. 12 Cilt. Beyrut, el-Meclisü'l-İlmi, 1983.

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı yayınları; Tunis: Dâru Sahnûn, 1413/1992.

Ahmed Emin. *Fecrü'l-İslâm*. çev. Ahmed Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitapevi, 1976.

Ali et-Taberi, Ali b. Abdülkadir b. Muhammed e-Hüseyni el-Mekki et-Taberi. *el-Ercü'l-Miski ve't-Tarihü'l-Mekki ve Teracimü'l-Müluk ve'l-Hulefa*. thk. Eşref Ahmed Cemmal. Mekke: el-Mekketü't-Ticariyye, 1416/1996.

Ata, Mehmet Mahfuz. “Zemzem Suyu ve Özellikleri”. *EKEV Akademi Dergisi* 17/56 (2013), 375-395.

Ateş, Ali Osman. *İslâm'a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Baskı, 2014.

Ateş, İbrahim. “Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler”. *Vakıflar Dergisi* 13, (1981), 113-163.

Aydın, Hilmi. *Hırka-i Saadet Dairesi ve Mukaddes Emanetler*. İstanbul: Kaynak Kitaplığı, 2004.

Ayni, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefi. *Umdetü'l-Kârî şerhu Sahihi'l-Buhârî*, thk. eş-Şehat Ahmed et-Tahan. Kahire: es-Sehhar li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2012.

Balcı, İsrâfil. *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Başa, Hassan Şemsi. *el-Esvedân et-Temr ve'l-mâ*. Cidde: Darü'l-Menare, 1992.

Bekri el-Mısrî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman. *Dürretü'l-mükellele fî fethi Mekketi'l-Müşerrefeti'l-mübareke*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1987.

Bekdaş, Said. *Fezâilü mâi zemzem*. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1413/1993.

Bekdaş, Said. *Zemzem Suyunun Tarihi ve Çıkış Serüveni*. İstanbul: Zafer Yayınları, 1998.

Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbü'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkar-Riyaz Zirikli. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Berki, A. Himmet, Keskiöglü. Osman. *Hatemü'l-Enbiyâ Hz. Muhammed ve Hayatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi's-şerî'a*. Beyrut: Daru'l-Kitâb, 1405.

Biçer, Ramazan Hüseyin. "1699 Mekke Surre Defterlerine Göre Kabe Görevlileri". *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2018.

Bilgiç, Emin. "Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi* 9/3 (1951) 227-238.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Mühimme-i Asâkir Defterleri* No. 1088, Gömlek No. 3.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [EV. HMK. SR]*. nr. 535.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [EV. HMK. SR]*. No. 3063.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [EV. HMK. SR]*. No. 3072,

BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [EV. HMK. SR]*. No. 3083, vr5a.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [EV. HMK. SR]*. No. 3074, vr.2b

BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [EV. HMK. SR]*. No. 3076

Bozkurt, N., Mustafa Sabri Küçükaşcı, M.S. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28/556. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî. *el-Camiu's-Sahih*. 8 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.

Buti, Muhammed Said Ramazan. *Fıkhu's-Sire*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Hadis, 1386/1967.

Cevad, Ali. *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1980.

Çağatay, Neşet. *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.

Çelebi, Ahmed. *Mevsûatu Tarihi'l-İslâmiyye*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1983.

Çelikkol, Yaşar. *İslâm Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Çetin, Fatma. *Osmanlı süsleme sanatında Kâbe tasvirleri(Çini ve duvar resimleri)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Diyyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan. *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli'n-nefis*. Beyrut: Müessesetu Şa'ban, t.y.

Ebü'l-Ferec el-İsfahani, Ali b. Hüseyin b. Muhammed. *el-Egânî*. thk. Abdüsettar Ahmed Ferrac. 25 Cilt. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1990.

Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Mahmut b. Ömer. *Tarihu Ebi'l Fidâ Musemmâ el-Muhtesar fi Ahbâri'l-Beşer*. thk. Mahmûd Deyyûb. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

Ebu Zehre, Muhammed. *Hatemu'n-Nebiyyin*. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1979.

Eddi Şir, el-Keldani el-Asuri. *Mu'cemü'l-elfazi'l-Farisiyyeti'l-muarrebe*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1980.

Elbânî, Muhammed Nâsirüddin. *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahiha*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-maârif, 1987.

Elbânî, Muhammed Nâsirüddin. *İrvâü'l-galîl fi tahrîci ehâdisi menâri's-sebîl*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1979.

Esad, Mahmud. *İslâm Tarihi*. sad. Ahmed Lütfi Kazancı-Osman Kazancı. İstanbul: Marifet Yayınları, 1983.

Erul, Bünyamin. “Hz. Peygamber’in Risalet Öncesi Hayatına Farklı Bir Yaklaşım”. *Diyanet İlmi Dergi* (2003), 33-65.

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.

Eyüp Sabri Paşa. *Mir'âtü'l-Haremeyn: Mir'ât-ı Mekke*. Kostantiniye: İÜ Nâdir Eserler Kütüphanesi, 618, nr. T6082.

Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-asâr*. Beyrut: Dârü'l-Endülüs, ts.

Fâkihî, Ebu Abdullâh Muhammed b. İshak b. Abbas. *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsehe*. Beyrut: Dâr Hıdır, 1414.

Fâsî, Takıyyüddin. *Şifâ'ü'l-garâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1985.

Fayda, Mustafa. “Âtike bint Abdülmuttalib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/73. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Fayda, Mustafa. “Câhiliye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Firuzabadi, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *Kâmus Tercümesi*. çev. Mütercim Asım Efendi. 4 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1305.

- Fuad, Ali Rıza. *Ümmü'l-Kurâ Mekketi'l-Mükerreme*. Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.
- Gazî, Abdullah b. Muhammed el-Mekkî. *İfâdetü'l-enâm*. thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. Mekke: Mektebetü'l-Esedi 1430/2009.
- Gazzali, Muhammed. *Fıkhu's-Sîre*. çev. Resul Tosun. İstanbul: Risale Yayınları, 1987.
- Gedük, Serkan. “Zemzem ve Topkapı Sarayı Müzesi Zemzem Şişeleri”. 3. *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu*. ed. Semih Atış vd. 114. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Günaltay, Şemseddin. *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam, Mezopotamya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 1987.
- Halebî, Ebu'l-Ferec Nûreddîn Ali b. İbrâhim b. Ahmed Halebi. *İnsanu'l-uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn: es-Sîretü'l-Halebî*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 1434/2013.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1991.
- Hamidullah, Muhammed. “el-îlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisâdî-Diplomatik Münasebetleri”. çev. İsmail Cerrahoğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14 (1961), 213-222.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Tarihine Giriş*. çev. Ruhi Özcan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Hassan b. Sabit. *Dîvânu Hassan b. Sabit*. thk. Velid Arafat. Beyrut: Dâru Sadır, 1974.
- Harbî, Ebû İshak İbrâhim b. İshak b. Beşir el-Bağdadi. *el-Menâsik ve emâkinü turuki'l-hac ve me'âlimü'l-Cezîre*. nşr. Hamed el-Câsir. Riyad: Vizaretü'l-Hac ve'l-Evkaf, 1401/1981.
- Harman, Ömer Faruk. “İbrâhim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/272-273. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. “İsmâîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/80-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Harman, Ömer Faruk. “Faran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/166. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *H. Muhammed'in Hayatı*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûreddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 2. Basım, 1967.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.

İbn Cübeyr, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed. *er-Rihle*. Beyrut: Dâru Sadır, 1964.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Kitâbü'l-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-asar*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Dârü't-Tac, 1989.

İbnü'l-Esîr, Ebul-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 6 Cilt. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963.

İbnü'l-Esîr, Ebul-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahabe*. thk. Halil Me'mun Şiha. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1418/1997.

İbnü'l-Esîr, Ebul-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Beyrut, 1992.

İbn Habib, Ebû Ca'fer Muhammed. *Kitâbu'l-Muhabber*. thk. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, ts.

İbn Habib, Ebû Ca'fer Muhammed. *el-Münammak fî ahbâri Kureys*. thk. Hurşid Ahmed Faruk. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Muhtasar Fethu'l-bari = İthafü'l-kari bi-ihisari Fethi'l-bari*. 15 Cilt. İstanbul: Polen Yayınları, 2007.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Haldun. *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-Mübtedâ ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l A'cem ve'l-Berber ve men eserehum min zevi'l-sultâni'l-ekber*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed. *el-Faslu fî'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*. thk. Muhammed İbrâhim Nasır- Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Cidde: Mektebetu Ukaz, 1982.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed. *Cemheretü ensâbi'l-Arab*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

İbn Hişam el-Himyerî, Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Çev. Hasan Ege. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.

İbn İshak, Ebu Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr. *Sîretu İbn İshâk*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. *et-Tıbbü'n-Nebevî*. thk. Abdülganî Abdülhalik. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1957.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin el-Türki. 21 Cilt. y.y.: Dâru'l-Fikr, 1986.

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini. *Sünen*. çev. Haydar Hatipoğlu. 2 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1982.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrem b. Ali Cemaluddîn. *Lisânu'l-Arab*. nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab-Muhammed es-Sadık el-Ubeydi. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418/1997.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed. *el-Bedrü'l-münir fî tahriri'l-ehâdis ve'l-asari'l-vakia fî ş-Şerhi'l-kebir*. thk. Ebû Safiyye Mecdî b. Seyyid b. Emin vd. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004.

İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste. *el-A'lâku'n-nefise- Dünya Coğrafyası*. çev. Ali Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2017.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*. thk. Dr. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.

İbn Şerîyye, Ubeyd b. Şerîyye el-Cürhümî. *Fi-Ahbâri'l-Yemen ve eş'ariha ve ensâbiha A'lâl-vefa ve'l-kemâl*. Haydarabad: y.y. 1347.

İbnü'l-Verdi, Ziyaeddin Ömer b. Muzaffer. *Tarihu İbni'l-Verdi*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.

İbn Ziya', Muhammed b. Ahmed. *Târihu Mekketu'l-Müşerrefete ve'l-Mescidu'l Harâm ve'l-Medinetü's-Şerifetü ve'l-Kabru's-Şerif*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1424/2004.

İbrahim, Mustafa, Ahmed Zeyyâd vd, *Mu'cemü'l-Vasît*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.

Kādî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *eş-Şifâ' bi-ta'rifi hukûki'l-Mustafâ*. çev. Prof. Dr. Mehmet Yaşar Kandemir. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2017.

Kalkaşandî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Nihâyetü'l-ereb fî marifeti'l-ensâbi'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.

Kastalânî, Ahmed b. Muhammed. *el-Mevâhibü'l-ledünniye bi'l-minehi'l-Muhammediyye*. Mısır: Mektebetü't-Tevfikîyye, t.s.

Kelbi, Ebû'l-Münzir İbnü's-Saib Hişam b. Muhammed b. Saib. *Putlar Kitabı*, çev. Beyza Düşüngen. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.

Koçu, Reşad Ekrem. *Topkapı Sarayı*. İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, ts.

Kurşun, Zekeriya. "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri". *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (2017), 282-309.

Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. 24 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâb, 1940.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. “Zemzem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/242-246. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük. Erişim 10 Eylül 2022.
<https://www.luggat.com/index.php#ceviri>

Makdisi, Mutahhar b. Tahir. *Kitâbü'l-Bed'i ve't-Tarih*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

Vehbe Mecdi, Kâmil el-Mühendis. *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-Arabiyye fi'l-luğa ve'l-edeb*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1979.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî. *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher fi't-tarih*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Behiyye, 1346.

Mevdudî. Hz. *Peygamber'in Hayatı*, çev. Ahmed Asrar. 3 Cilt. İstanbul: Pınar Yay, 3. Baskı, 1992.

Muhammed, Abdülaziz Ahmed-Mecdî es-Seyyid İbrahim. *Mu'cizâtü'-şifâ bi mai zemzem*. Kahire: Mektebetü'l-Kurrâ, ts.

Muhammed el-Hut, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Derviş el-Beyrut. *Esna'l-metâlib fi ehâdîsi muhtelifeti'l-merâtib*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1983.

Müslim b. el-Haccac, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi. *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*. çev. Mehmed Sofuoğlu. 8 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 2. Basım, 1974

Necipoğlu, Gülru. *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.

Nisâbü'rî, Ebû Abdullah el-Hâkim b. Abdullah b. Muhammed. *el-Müstedrek*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1990.

Nüveyri, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed. *Nihayetü'l-ereb fi fûnuni'l-edeb*. 34 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1347/1929.

Önkâl, Ahmed. “Cumah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/93. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Öz, Şaban. Hz. *Peygamber'in Sîretiyle İlgili Mevzû Haberlerin Târihi Değeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Özen, Adem. *Yahudilikte İbadet*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001.

Said Hawa. *el-Esas fi's-sunneti ve fıkhiha*. 10 Cilt. Kahire: Dâru's-Selam, 1989.

Sarıçam, İbrahim. “Hâşim b. Abdümenâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/405-406. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.

Sarıyıldız, Gülden. “XIX. Yüzyılda Hicaz’da Kolera ve Zemzem Suyu”. *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Depremler Semineri*. (Mayıs 2000), 309-318.

Sincârî, Ali b. Tâceddin. *Menâ’ihu’l-kerem fî ahbâri Mekke ve’l-Beyt ve vülâti’l-Harem*. nşr. Cemîl Abdullah M. el-Misrî. 6 Cilt. Mekke: y.y. 1419/1998.

Süheylî, Ebû’l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Ahmed. *er-Ravdü’l-unuf fî Şerhi’s-Sîreti’n-Nebeviyye li İbn Hişâm*. thk. Abdurrahman el-Vekil. Kahire: Dârü’n-Nasr, 1390/1970.

Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî. *Sübûlü’l-hüdâ ve’r-reşâd fî sîreti hayri’l-ibâd*. thk. Mustafa Abdülvâhid. 14 Cilt. Kahire: el-Meclisü’l-Ala li’ş-Şuuni’l-İslamiyye, 1990.

Şen, Zekai. “Zemzem Hakkında Merak Edilenler”. Erişim 10 Eylül 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=Oltk-swz-d0>

Şen, Zekeriya. *Manevi ve Bilimsel Açılardan Zemzem Suyu*. İstanbul: Su Vakfı, 2006.

Şibli, Mevlana en-Nu'mani. *Büyük İslâm Tarihi Asr-ı Saadet*. Çev. Ömer Rıza Doğrul. 4 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1981.

Taberânî, Ebû’l-Kâsım Müsnidü’l-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu’cemü’l-evsat*. 11 Cilt. Riyad: Mektebetü’l-maârif, 1415/1995.

Taberânî, Ebû’l-Kâsım Müsnidü’l-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu’cemü’l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecid Selefî. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t- tûrâsi’l-Arabî, 2. Basım, ts.

Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu’t-Taberî*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru’t-Turâs, 1387.

Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi. *Sünenü’t-Tirmizi*. thk. Abdülvehhab Abdüllatif. 3 Cilt. Kahire: Matbaatü’l-Medeni, 1384/1964.

Tosun, Mebrûre, Kadriye Yalvaç. *Sümer Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduka Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

Tücbî es-Sebtî, Ebû’l-Kâsım Alemüddîn Kâsım b. Yusuf b. Muhammed. *Müstefâdü’r-rihle ve’l-iğtirâb*. thk. Abdülhâfız Mansûr. y.y.: Dârü’l-Arabiyye li’l-Kitâb, ts.

Ünver, A. Süheyl. “Ayasofya Türk Efsaneleri Hakkında”. *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, (Ağustos 1949), 9-10.

Ya'kubî, İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *Târîhu'l-Ya'kubî*. Beyrut: Müessesetü'l-A'la li'l-Matbûat, 1993.

Yâkût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemu'l-buldân*. Kahire: Matbaatü's-Saade, 1324/1906.

Yonka, Hasan Hüseyin. "İftiranın Böylesi ya da Bir Basın Cinayeti". *Yedi kıta Dergisi* 17 (Aralık 2010), 44-45.

"Zemzem", *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*. 24/8 Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 1427/2006.

Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdî Gök. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004-2009.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı ve Soyadı :
Doğum Tarihi :
Doğum Yeri :
Eğitim :

İLETİŞİM BİLGİLERİ

Görev Yaptığı Kurum : Milli Eğitim Bakanlığı
E-Posta :

ORİJİNALLIK RAPORU

